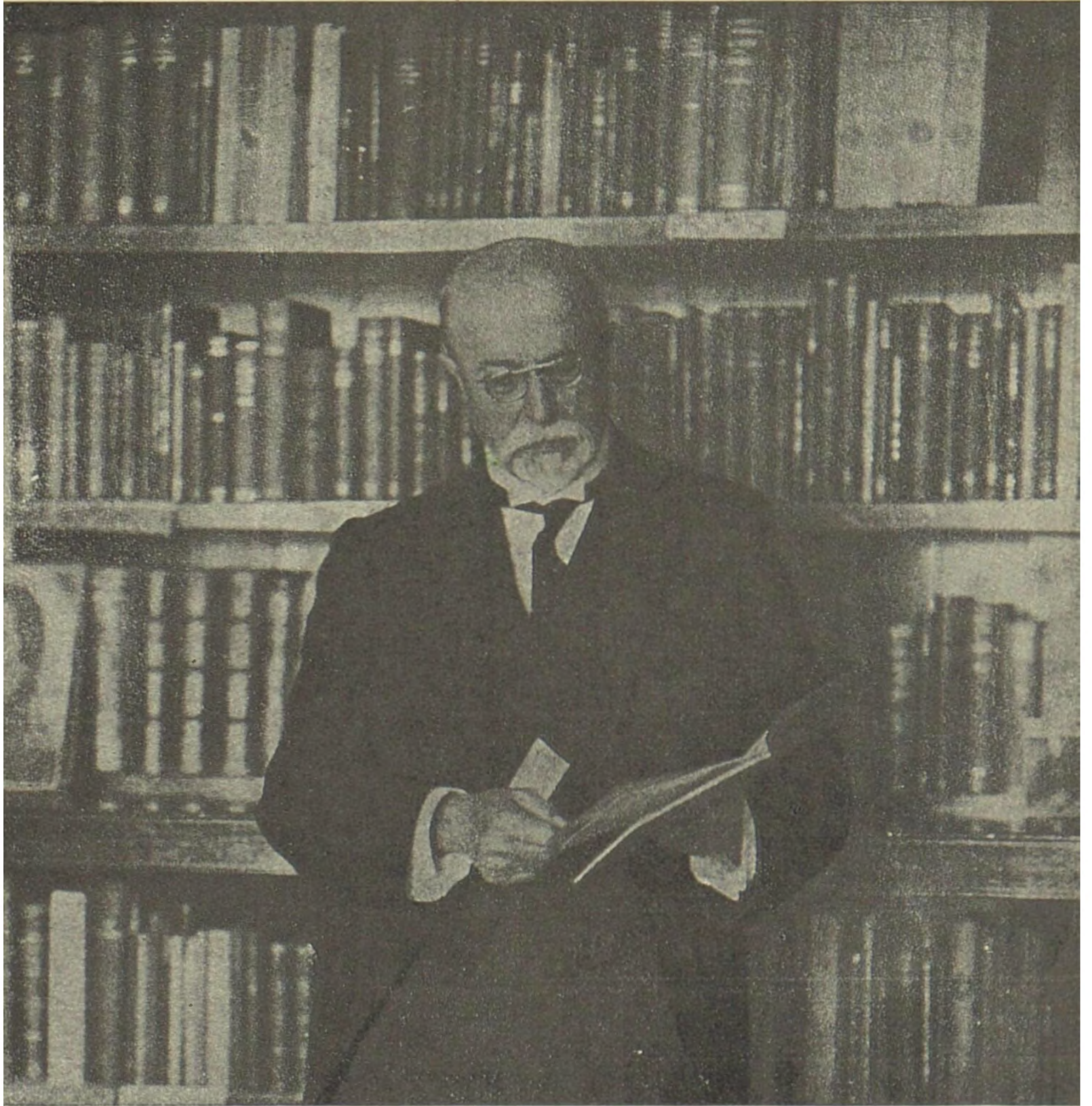
Т. Ґ. МАСАРИК

ЯК ПРАЦЮВАТИ?

ВИКЛАДИ З 1898. Р.

ПЕРЕКЛАД Г. В. ОМЕЛЬЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО
«ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКА КНИГА»
ВИПУСК 5.
ПРАГА 1930.

Nemůže býti vyššího nic na světě,
než pracovat jako člověk uvědomělý
pro svého spolučlověka.

T. G. Masaryk.

Вельмишановному
Пану Д-ру
З. Завазалу.

Від перекладчика
доцента Г. Омельченка
19 3/XII 30 р.

Т. Ґ. МАСАРИК

ЯК ПРАЦЮВАТИ?

ВИКЛАДИ З 1898. Р.

ПЕРЕКЛАД Г. В. ОМЕЛЬЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО
«ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКА КНИГА»
ВИПУСК 5.
ПРАГА 1930.

2681/30.
V Praze dne 13. srpna 1930.

Pan prof. Hr. Omel'čenko,
Praha-Žižkov,
Žerotínova 41.

Vážený pane profesore,

pan president republiky uděluje Vám formálně autorisaci k překladu knížky «Jak pracovat» do ukrajinského jazyka.

Uctivě

V. K. Škrach,
archivář presidenta republiky.

Друкарня «Legiografie», Praha-Vršovice 665.
Друковано 1.000 примірників.

ВІД ПЕРЕКЛАДЧИКА.

Лише в казках доводилось нам читати як звичайна людина стає королем чи принцем. Там це досягаєтъся силою якоїсь надприроднъої істоти (найчастіше феї) або талісману. Ми, в дитинстві, так захоплювались такими казковими перетвореннями, що навітъ не задумувались над тим, чи ж було це справді хоч один раз на цілій земній кулі? Нас цілком захоплювала мрія, як притягти на себе увагу тої благодійної надприродньої істоти чи добути той чудодійний талісман, який його господареві приноситъ, врешті, таке щастя.

Зараз всі ми є свідками того, що казка перетворилася в дійсністъ: президентом Ч. С. Р. є Т. Г. Масарик, син візника і сам до 14 років звичайний робітник, ковальчук, досяг найвищої пошани, яку суспільство може виявити відносно свого співгромадянина: обрати його своїм президентом і визнати за Батька Народу!

Хто ж та надприродня фея, чи який талісман допоміг звичайному робітникові стати професором, ученим, відомим цілому світові, а потім, врешті, і президентом республики?

Студіюючи життя Т. Ґ. Масарика, довідуємось, що таким чудодійним талісманом в його житті було у м і н н я   п р а ц ю в а т и.

Томаш Масарик, син неграмотного батька і напівграмотної матері, закінчивши початкову школу, коли йому минуло 14 років, був деякий час ковальчуком у Чейковицях. Але роздмухуючи міх, як говоритъ про це його товариш Доне, мав він десь в кутку, за гореном або піччю, к н и ж к у, і кожну вільну хвилину віддавався читанню.

Бувший вчитель Масарика Людвіг порадив матері не занедбувати здібного сина і віддати в науку.

Не солодко жилось Масарикові в добу гімназіяльної науки: злидні були постійним його супутником; вже з другої гімназіяльної кляси він був примушений заробляти собі на шматок хліба: давав лекції за обід, за кімнату, і не лише щоб заробити на себе, але й щоб, пізніше, удержувати на студіях свого молодшого брата або допомогти, навіть, і батькам. І в цю добу Масарик багато часу уділяв читанню: «В Брні мені дуже подобалось, бо я дістався там до к н и ж о к».

Не краще жилось йому і в добу університетських студій. Але не дивлячись на це, Масарик провадить і літературну й громадську працю. Закінчивши університет з добрим успіхом, він дбає про глибше удосконалення свого розуму — він почав готуватись до професури.

Подружжа дало йому чудову жінку, але не поліпшило його матеріяльного стану. На скромне

утримання приватнього доцента, а пізніше, в Празі, надзвичайного професора треба було утримувати не лише дружину, але й трьох дітей.

Прямі, поступові переконання не викликали до Масарика симпатій з боку університетських товаришів, а особливо урядових кол: молодші товариші його давно вже стали звичайними професорами, а він все був лише надзвичайним професором.

Мимо того, все громадянство обурилось проти Масарика, що він осмілився, в т. зв. «рукописному бою», або в т. зв. «Гільснеріяді» захищати такі відмінні думки; громадянство вважало Масарика за зрадника чеського народу й ненавиділо його; від нього одвернулась навіть і частина його співробітників — і Масарик залишився майже один.

Але самітність не злякала Масарика: відповіддю на всі несприятливі події, що викликали ворожість навколо його імени, була з його боку праця, праця і праця. Бо Масарик так глибоко був пересякнений думкою, що «працювати, це означає послідовно давати відпір усьому злому: скрізь, завжди й особливо злому в його зародкові!».

Знаючи, що наймогутніший і всебічний вплив на громадянство робить д р у к о в а н е *слово, Масарик написав понад* **30.000** *сторінок, себто пересічно писав в рік том в* **600** *сторінок.*

А скільки ж ще було переведено всілякої практичної, організаційної праці: організація викладів для широкого суспільства, часописів, товариств і т. п., і т. п.

Наукові праці Масарика робляться відомими не лише чеському суспільству, але й цілому світові, бо його праці перекладались і на чужі мови.

Підчас світової війни, коли всі великі держави були переконані в конечності збереження Австрії, як бар'єра проти великої Німеччини, Масарик, в **64.** *році свого життя, виступає зі сміливим, на ті обставини просто фантастичним, пляном визвольної боротьби за незалежність чеського народу, себто за розбиття Австрії. Для втілення свого пляну в життя, кинувши, без жадних засобів, родину на поталу австрійської влади, він об'їхав цілу земну кулю, приєднуючи до своєї думки видатних політичних чинників та ширші і ширші кола світового суспільства і зміцнюючи прагнення до цеї думки й у самого чеського народу. І праця Масарика закінчилась блискучим успіхом!*

Кінець кінцем вороги Масарика замовкли, чи навіть перейшли на його бік — і Масарик досяг найвищого вершка людської пошани: став президентом.

Так, студіюючи життєпис Масарика, відкриваємо той чудодійний талісман, який привів його на найвищий вершок людського щастя — це уміння працювати.

Масарик поділився своїм життєвим досвідом, як працювати, спершу зі студентами, у формі лекцій, в 1898. році.

Потім ці лекції вийшли в 6 числах журналу «Hlas») за 1898.—99. р. р.*

*Вдруге ці лекції вийшли в першому «Масариковому Збірникові»**) (1924—25). Суспільство дуже зацікавилось цими лекціями Масарика і з багатьох сторін редакція одержала побажання, щоб їх було видано окремою книжкою.*

Перше видання окремою книжкою (тираж 5.000) вийшло в 1926. р., друге видання (тираж теж 5.000) в 1928. р.

Наш переклад ми зробили з другого видання.

Вважаємо, що поради Масарика надзвичайно цінні. Подібних порад не дав ще ні один професор своїм студентам, а, значить, не сказав їм найголовнішого. Кому не відомо, з досвіду, що, звичайно, роля професора, відносно студентів, зводиться до того, що він переобтяжує їх бібліографією свого предмету і зовсім не показує своїм студентам чернеткової сторінки процесу своєї праці і духової праці взагалі. І студенти більш вправляють свою пам'ять ніж

**) Ч. I. стор. 103.—112.; ч. II. — 137.—140.; ч. III. — 171.—174.; ч. IV. — 326.—332.; ч. V. — 362.—365. першого річника 1898. р.*

Ч. VI. — 6.—18. стор. другого річника 1892. р.

***) 233.—267. стор.*

мислення, і не засвоюють методи праці. Раз бракує методи, то не прищеплюється і смаку, потягу до праці.

Закінчивши високу школу, пересічна людина обертається в особу, що не йде, за життям, наперед, а мало-по-малу розтрушує і те, що вона придбала на гімназіяльний чи університетський лавці.

І починає така людина підхалимством чи інтригами (де чим зручніше) захищати свій привелейований стан: громадського діяча (демагогією впливаючи на голосуючу масу), новоявленого диктатора (хоч підчас громадянської війни ляякливо ховався в обозі чи в якихсь нетрях), професора (хоч не написав навіть і рядка до жадного наукового органу; за ціле своє життя не видобув від мовчазної матері-природи чи з пожовклих фоліянтів ані найдрібнішої таємниці) і т. п., і т. п.

Звичайно, подібні «працьовники» будуть грати в суспільстві якубудь ролю доти, доки само суспільство не піднесеться на вищий етичний і розумовий щабель; доки, з одного боку, кожний сьогоднішній «провідник» не буде почувати негідним себе протегувати нездарам (типу «Молчаліна»), а загал буде настільки освічений, що відразу буде розпізнавати паразитів навколо себе. Громадська пошана для кожного буде рівнятись сумі виконаної ним корисної для суспільства праці. Всіх же тих, хто захопивши правдами й неправдами громадські, наукові чи урядові верхи,

п е р е ш к о д ж а є праці іншого, щоб не виявилось його, начальства, розумове чи етичне убожество, суспільство буде заносити на чорну дошку.

Порятунок для удосконалення окремої людини і для осягнення нацією найвищого ідеала — бути незалежною — в **умінні працювати,** *в піднесенні на вищий розумовий й етичний щабель.*

Послухаємо ж порад «Як працювати» президента Ч. С. Р., який сам лише шляхом праці від ковальчука піднісся до президентського крісла.

15. VIII. 1930. р.

Г. Омельченко.

Т. Ґ. МАСАРИК.

ЯК ПРАЦЮВАТИ?

ВСТУП.

В цих своїх викладах маю на думці головно дрібну працю і йде тут мова більше про духову працю, ніж фізичну.

Нещодавно в Европі виникла дискусія, що її викликав лист Толстого. А Золя й собі радив французькій молоді, щоб вона конче прагнула до праці, зокрема до наукової, бо в цьому, мовляв, порятунок Франції.

Толстой заперечував Золеві, цитував подекуди парадоксально китайського філософа Лаотсе, що, мовляв, неробство корисніше, ніж праця й що в неробстві рятунок не тільки Франції, але й нас усіх; що постійне шукання праці, в новітній добі, є хоробливий прояв.

І мене всі ці думки, а зокрема ще й те, що діється в Чехії, спонукують звернути увагу на проблеми, які тут ховаються. І Золя й Толстой мають певну долю правди. Бо ж і Толстой не думав, що взагалі не треба працювати, але мав на думці те саме, що й Віктор Гюґо, коли він казав: «Дивитися на небо є також діяльність», або Турґенев, коли казав: «Добре слово — також чин». Але тим не зменшується проблема, що ж є праця, до якої міри та як працювати?

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

ПРО ПРАЦЮ ВЗАГАЛІ.

1.

Праця духова й фізична.

Справді, людство від початків свого існування роздумує над працею, а всеж, як це не дивно, ледве чи знайдеш твір, деб проблему праці обговорювано систематично. Напр., економісти, від яких, здавалося б, найшвидче можна цього сподіватися, у своїх творах про працю не мають майже жадних дослідів. Це дивно. Це є доказом, як наука дуже пізно опановує найголовнішими річами, коли вони не кидаються у вічі; а наукова праця дійсно характеризується тим, що опановує найбуденніші річі. Перш за все досліджуєте, що б'є в очі, а праця є надто звичайне явище, щоб про нього філософувати.

Але це вже є покажчиком того, що є і що не є праця.

Лише в останніх роках починають психофізично аналізувати працю; звичайно розріжняється праця духова і фізична. Це є поділ на дух

і тіло, що його переносять і на працю при її поділі. Але як неясна для нас проблема духа і тіла, так не ясний і поділ праці на духову та фізичну. Тільки починаємо про це думати, — виникає багато загадок про взаємини між працею духовою і фізичною. Звичайно за духову працю вважають кермування, порядкування; директора фабрики протиставлять робітникові, ґенерала — воякові; найвищі політичні голови — звичайному громадянинові.

Мі всі сьогодні надаємо дуже великої ваги кермувальній праці, найбільше її шануємо та вважаємо за головну працю. Це погляд досить поверховий; зокрема тут досі важив господарський момент: бо працю керманича з її великим і швидким ефектом найбільш оплачують, тоді як найтяжчу й найчорнішу працю не оплачують. Мисленник у теперішньому суспільстві такий самий пролетарій, як і робітник; духова аристократія є, власне пролетарською. Цінять негайний ефект, тоді як часто при справді великій і цінній духовій праці ефект приходить не дуже швидко. Така праця приносить плоди колись, у майбутньому: бо ж всі ми користуємось із наслідків праці попередніх ґенерацій.

Що ж то тоді є духова праця? Якщо придивимося до духових сил, повстають перед нами двоє явищ: з одного боку маємо волю, прагнення, і це вважають за працю; з другої сторони знаємо пасивніші уяви — що не вважаються працею.

Судження, оцінка, здаються нам чимось активним супроти тих почувань, які є пасивнішими, суб'єктивними, або при яких, принаймні, активна сторона відразу не кидається у вічі. А всеж і такої деталізації замало. Ця ріжниця прагнень, суджень по одному боці, уяв і почувань по другому, є лише якийсь духовий матеріял, бо під фактичною працею ми справді розуміємо щось інше, а власне, те шукання правди, вишукування відомостів — навмисне, дуже активне. При чому бачимо поставлену собі мету, для якої праця є лише засіб, що нею мета досягається. А це значить, що доцільність — це ознака духової праці.

А що ж тоді фізична праця?

Вже назва показує, про що йде мова: головно про рух м'язів, а фізіологія проголошує м'язевий рух за головний вияв життя. При русі кожний м'яз виділяє тепло й електричність. І це є праця. Механіка, фізика мають для праці формулу: праця рівна силі помноженій на зроблений шлях. Варто уваги те, що ця формула походить лишень з 1826. р.; отже, фізики про одну зі своїх головних проблем почали міркувати, порівнюючи, пізно. Тут багато неясного. Як повстає м'язева праця? Лише з волі, чи тут зобов'язує й закон збереження енерґії?

Питання про відношення духової праці до фізичної складніше, ніж я його досі формулював. Головна проблема: чи існує звичайний паралелізм між працею духовою і фізичною? Коли є якийсь

паралелізм між тілом і душею, то виникає питання, чи має кожна духова праця корелат в нервовому русі. Цього не знаємо. Можливо, що є деякі духові праці без окремого фізіологічного корелату, наприклад, порівняння.

В новішу добу виконані психофізичні спроби, щоб відношення між фізичною і духовою працею встановити точніше. Спроби ці, власне, дуже прості. Людині дають щось читати, рахувати і т. п., і потім, що дасться, механічно занотовується: яке має дихання, пульс, теплоту; подібно вимірюють впливи фізичної праці. І тут виявляється, що є певна гармонія і певні ріжниці. А всеж таки нас не навчає та психофізика, бо ж встановлює те, що й так ми загально знаємо. Мова йде про найпростіші явища. Але ясна річ, добре мати ці ознаки точно встановленими. Інший спосіб — це спостерігати не безпосередньо працю, але втому, що її викликає духова чи фізична праця. І тут знову спостерігаємо багато подібного й багато ріжного. Всі ці спостереження ведуть до того кінцевого висновку, який ми теж зі звичайного досвіду знаємо, а саме, що психічну працю, у значній мірі, супроводить фізична і навпаки.

При всіх цих рухах добре булоб дізнатись яка праця є для нас первісна? Не думаю про причиновий звязок, яка праця за якою виникає; для мене головне є те, чи не є ті або інші з'явища первісні в Декартовому розумінні. Тут, думаю, що духові явища первісні в тому розумінні, як вза-

галі про первісність говориться у Декартовій філософії; себто, тямки праці, а особливо доцільности ми не маємо з фізичної праці, бо ж тямки ростуть з внутрішнього досвіду.

Розподіляючи ось так духову і фізичну працю, не будемо духовою працею вважати тільки те, що за неї вважають у звичайному житті; те саме й щодо праці фізичної. Поденщик іноді мусить куди більше думати, ніж професор: як якийсь тягар ухопити, як ощаджувати свої сили, розуміється він не пише про це книжок. Ніхто б і не подумав добачати в ремеслі тільки фізичну працю. І робітник на фабриці чимало духово працює, припустимо тому лише негативно, що не сміє робити того, щоб він бажав; це втомлює, а це є доказом, що це є праця; далі турботи про родину і т. п. Тому така зневага фізичної праці є просто безпідставна. І, навпаки, як виглядає т. зв. духова праця? Урядовець, адвокат, лікар, суддя — чи не є це доволі механічна, шаблонова праця? Це така сама механічна й шаблонова праця, як і на фабриці. Фабрика лише є окремим прикладом тої великої фабрики, в якій ми живемо. Ми так все механізуємо, кождий з нас, як мога бережеться, уникає напружуватися. Глибина думок, правдивість, себто справжня праця, це все не є зумовлено т. зв. інтеліґентною професією. Тим то в суперечці соціялізму з несоціялізмом наводять дуже багато неправильного.

Отже, значить, не маємо, власне, фізичної

праці без духової, а духової без фізичної. Лише кількість може бути ріжна.

2.

Виникнення і розвиток працьовитости.

З Бюхерової книги видно, як людина все щораз більше звязується з напруженою працею, бо ж од природи нам праця не до вподоби. Праця не смашна; в поті чола мусимо здобувати собі хліб; і справді, прокляття лежить на праці; кожний і скрізь, навіть і найпрацьовитіший, уникає праці. І є проблемою, як при вродженному ледарстві могла повстати фабрика, наукова праця, постійна праця; як могла людина стати не лише працездатною, але й працьовитою, і навіть такою, що кохається у праці? Бюхер про це приблизно так каже: це емпірично даний факт, що людина на першім ступні цивілізації дуже ледача й, де й як тільки може, уникає реґулярної, постійної тяжкої праці. Одначе, це рівнож факт, що та сама ледача людина інколи кохається, аж до виснаження, в певних хвилюваннях, працях, особливо в танці — це є для неї вершком насолоди. Як погодити з собою ці два факти? На думку Бюхера, людина силою вродженого ритму, з ледачого створіння, стала працьовитою; при куванні, веслуванні і в інших випадках є вроджений ритм, що помогає працювати й утримує людину в праці. Так, первісна, ніби то в основі своїй, ледача лю-

дина тим вродженим замилуванням у ритмі дійшла до праці. Людина оте вроджене їй замилування в ритмі переносила на кожну працю. Фізіологічно маємо в тілі інший вже ритм: пульс, дихання, ходу. І цей вроджений ритм людина переносить на останні м'язеві рухи, а то тим замилуванням у ритмі, захопиться подруге, через асоціяцію праці. Бюхерові йде лише про ритм руху, а не про звук, про музику; щойно секундарна асоціяція приводила до того, що при праці співано, і що до робітного ритму прилучився слуховий ритм. Отже бачимо, що первісна людина мала в одному звязку працю, гру й мистецтво. Бюхер указує, як далі мистецтво відокремилось од гри і від праці. Указує, напр., що ріжні метри походять од праці — отже, ритм став економічним принципом. Для Бюхера економічний принцип означає щонайбільше скористати в житті насолоди, з найменшою шкодою життєвим силам, з найменшою витратою насолоди. На початку освіти цей принцип здійснився через ритм. Праця механізується, і людина стає працьовитою. Через ритм праця стала спільною, і Бюхер указує, як при машинах спиняється не лише спів, але і ритм. Первісні машини ще той ритм мали, теперішні машини вже його не мають.

З цієї теорії, може, як на мою думку й помилкової, можемо собі уявити, як людина стає працьовитою.

Я не вірю, що первісна людина так додержу-

вала того вродженого фізіологічного ритму. Той ритм дуже невиразний, так що ми всі мало коли звертаємо увагу на шелест у грудях чи подібні тому ритми. А як що природжений ритм і мав якийсь вплив, то це був лише секундарний вплив. Припустимо, що ритм має значіння і при праці, але властиво походить він із самої праці. Періодичність у праці дана самою природою: день і ніч, пори року, тощо. Людина, щоб вона не робила, дійде до реґулярности. Праця природньо повторюється, а це є важливий виховничий момент. І це є більше, ниж ритм. Удари молотом не можуть бути інакшими, як тільки ритмичними — це коріниться в тому механічному виконанні.

А коли сила з певного пункту має знищити перешкоду, то треба це робити періодично, полягає це в самій річі, в її ідеї.

І походження робітничих пісень є інше; співають, звичайно, там, де це дозволяє праця, подібно й казки оповідають тільки там, де праця не забирає всієї уваги. Тут є певна нудьга при праці, що й викликає спів, казки, тощо.

Тим то ціле Бюхерове трактування неправильне. Бюхер все пояснює асоціяцією, отже так, що ніби при ритмичній праці заощаджується силу; почуття сили є приємне, а ця приємність асоціюється з ритмом і врешті з кожним ритмичним м'язевим рухом.

Я думаю, що доки ритм і грав якусь ролю, то щойно роздумуванням цю періодичну працю мож-

на було усвідомити як ритм, лише ex post це порівнювано. Бюхер не добачив, як насьогодні взагалі є правилом, що і найпримітивніша людина роздумує куди більше, ніж ми собі про це здогадуємося. І завжди люде цілком були такими, якими є сьогодні, і, однаково як ми мусимо напружувати думку, щоб вишукати якусь нову методу, так мусила була робити і примітивна людина.

Припустимо, що про все це можна сперечатися, але й тій примітивній людині не йшло про постійну працю (про те мова була значно пізніше), але про господарювання силою. А що праця є не мила, то вже та примітивна людина бажала працювати як найменше, а тому й роздумування завжди грало більшу ролю при фізичній праці, ніж собі звичайно про це думають. На основі всього, що знаємо, те дикунське ледарство і ледарство нас усіх не є м'язева слабість. Бо ж дикун є сильніший за нас, а часом і більше працює, і саме той танок виявляє, як він просто рветься до праці. Мурин працює більше за нашого робітника, хоч з тої всієї праці нічогісінько не виходить. Отже, проблема тут була й є: не зменшувати праці, але її раціоналізувати.

Тому головно йде про духове ледарство, а менше про фізичне; ледарство є моральне. Дикунська праця є нереґулярна, головно хвилююча; дикун кохається в полюванні, ловах, де він ризикує не так м'язами, як життям. Це є примітивна

праця. Отже бачимо, що йде мова про моральну перемогу, духові перешкоди; йде про те, щоб праця була методичніша, доцільніша. В цій раціоналізації доцільности, передбаченні ефекту і вишукуванні засобів і є проблема. І це є проблема не м'язів, але духа.

У примітивної людини мотиви для праці були ті самі, що й зараз. Насамперед деякі назверхні: природні потреби, голод і спрага. Голод є періодичний; саме він і вимагав періодичної праці. Далі духові: зажерливість, шанолюбство. Шанолюбство багато робить: якщо працюємо в товаристві, то звертаємо на себе більш уваги; спільність у праці, конкуренція, також багато впливають. Далі працюємо, а працювала людина не лише з любови до себе, але й щоб зробити приємність любим особам: і та примітивна людина мала родину. На що ритм, коли є тут такі спонуки? Безумовно, і звичка дуже впливала. Як тільки через оту вроджену періодичність певна праця повторювалася, то звичка її вдержувала.

Але не забуваймо про ту духову й розумову працю, що була тут від початку; при ній ритм не має значіння, а тоді Бюхерова гіпотеза відпадає.

3.

Романтизм і дрібна праця.

Авжеж те, що Бюхер каже про примітивну людину, є правдиве і про всіх нас. Ми й досі ще ди-

куни, принаймні ріжниця в цьому між нами й тим дикуном дуже невелика. Порівнання того, як живемо ми і як живе та примітивна людина не вийде на велику нашу користь. Насамперед бачимо, що кожний з нас ще й сьогодні має нехіть до дрібної, буденної, низької, брудної — чи як би я її не називав — праці, і взагалі до праці; особливо до праці примусової, до праці, до якої нас змушують. Проте охоче робимо те, що ми самі воліємо. Що до цього, то ще маємо погляд Платона й Аристотеля; вони також погорджували буденною працею, працею «низькою». У Платоновій «Республиці» ця погорда є основою його комунізму. І в цьому ми всі є платоновцями; згадаймо, як розмовляють про працю в освіченому товаристві?

Що є швець, писар? На думку громадську — білий раб. Рабство є й досі: ми й досі примушуємо себе на кожному кроці до праці, і особливо до праці повсякденної, дрібної, низької, чи як її там називаємо. Утопісти міркують, якби усунути ті «грубі» праці. Можливо, що деякі з них вдасться усунути, але деякі ніколи, навпаки ще й нові з'являться. Ще й досі в нас вважають за брудну працю те, що давно вже перестало бути брудним. У нас всі за людину вважають лише того, хто має баронський вигляд, або, принаймні, має рукавички. Пощо нам звертатися аж до примітивної людини, — ліпше на себе подивімось. І ми кохаємося в праці, що хвилює:

спорт, військові вправи. В промисловості гра на біржі є зразком того хвилювання, що його шукає новітня людина. Шукає його в театрі, в політиці. І коли «брудна» праця є примусова, свобідна праця полягає в такому хвилюванні. Кожна людина просто пошукує небезпеки для себе; ми досі ставимо на карту своє життя. Тихо, мирно працювати для нас дуже неприємно — ми постійно ризикуємо життям. В одних професіях такого хвилювання більше, при інших менше. Цей нахил відбивається і в літературі, особливо в російському романі. Люде постійно грають життям: кінчиться самогубством або вбивством іншого, але щоб робити якусь тиху корисну працю — це над їх сили.

Так, ось Пушкин стратив життя через такий неспокій. Менше є такого газардування життям в німецькій й анґлійській літературі — там люде від цього стоять трохи далі; це бачимо у всіх ділянках їхнього життя.

Дивна річ, що людина кохається в тій грі зі смертю. Дивна річ, як смерть нас просто вабить. Є тут якась сила, що людину притягує. Для цього не маю іншої назви як романтизм, але романтизм не тільки в літературі, а скрізь, де людина чинна. Цей романтизм не виявляється лише в романтичній літературі — туди він попав із життя. Звичайно, інколи цей романтизм виявляється яскравіше, і саме в нашому столітті цей романтизм позначився виразно. Але тоді те, що ми називаємо

літературним романтизмом, є тільки спеціяльним проявом життєвого романтизму. Перемогти цей романтизм у праці й є проблемою при кожній праці. І коли дикун мусів був перестати танцювати, а мусів навчитися мирно, тихо працювати — те саме завдання стоїть і перед модернім світом. Від нас залежить — чи хочемо ми і надалі збільшувати державу смерти, чи піднестися на той рівень, де життя, й лише життя, є метою, де є ціллю не розмножувати смерть, але схоронювати життя і для життя працювати.

Це є як у казці про Еншпіґля: Еншпіґль скликав кравців, щоб їм оповісти преважливу річ про їх ремесло. Коли ж кравці зійшлися, сподіваючися почути великі річі, Еншпіґль їм сказав, щоб добре звернули увагу на сучок у нитці.

Ми всі чекаємо чогось надзвичайно великого, чогось, що кидається в вічі, що розбурхує нашу фантазію. Що здається нам незначним і є незначне, те не вабить нас. В наших цілях завжди грає велику ролю фантазія, хоч досвід нам і показав, що тих велетенських цілей зовсім нема.

4.

Романтизм мучеництва.

Найбільшою щирістю є самопосвята, і мучеництво завше буде найбільшим доказом моральної щирости. Тому то мучеників і досі всі народи дуже шанують. Можемо сказати, що суспільство

й досі є орґанізоване на смерті. Все те, що здається заложеним на крові, імпонує нам, і ми не задумуємося над тим, чи то є правильно і чи треба було тої жертви. Тим людям, яких ми переслідували аж до смерти, по смерті ми ставимо вівтарі. Яка ж тут суперечність між «сьогодні» і «вчора»! І ніхто не буде сумніватися, що особливо молодь, у котрої нема великого життєвого досвіду, у неї є досвід in spe, має такий нахил до великих чинів. Нема сумніву, що не одна людина поклала б голову за ідею, але дивно є, що та сама людина, коли від неї жадають жертви не життям, але декілько років певно попрацювати для того самого народу, не буде працювати, не зважиться на цей чин, на той героїзм до дрібної, нудної праці. Колиб хтось захотів порадити нашому чеському студенству: не пийте так багато пива, не прокурюйте так багато — складіть ті гроші для своїх немаєтних колеґ, це б була любов до ближнього — висміялиб його. Так що ж це є? Не можна сказати, щоб ті люде були злі, — але це є той несмак до малих жертв. А почніть вимагати від того студенства великої демонстрації — що є куди безглузда й ганебна — так згодяться! Що це? Все ж таки це є велика проблема, яка сама собою нав'язується.

Але вже бачимо, що в нову добу підноситься що-раз більше голосів, які зрозуміли цей своєрідний нахил нашої вдачі і радять, щоб ми залишили цей романтизм. Це є щось нове, чого давніш не бувало, принаймні не в такій мірі. Так говорить

Гавлічек, Достоєвський. Американець Говелс і собі каже: «спробуймо жертвувати в малому, поступатися для інших у дрібницях. Цього вистарчить. Не одна жінка, що радо вмерла б за свого чоловіка, робить його нещасним саме тим, що не вміє для нього жити. Не легковажте протягом дня дрібними річами». Рескин (Ruskin) пише: «Найбільша мудрість — це не принести себе в жертву, але навчитися находити найбільшу радість в малих річах». Подібне твердить і Еліотова. Ці голоси є вже щось нового.

Звичайно, заперечення є напоготові. Чи не стаємо дріб'язковими через оту щоденну дрібну працю? Кожний з нас буде молитись разом із Галком: «Боже, лише не дай мені здріб'язковіти!». Чи не стане дріб'язковість нашим ідеалом? Чи не є це молитва до дрібничок? Ні, ніколи! В цих дрібних жертвах — героїзм і великий героїзм; тому то їх уникаємо. А доки людина не позбавиться того етичного матеріялізму, не зможе етичні чини судити інакше.

Поруч з цим впливають тут ще інші властивості: певна театральність. Людина навіть коли вмирає, хоче вмерти позуючи; це має бути щось таке, на що люде вказують пальцем; всі ми аж надто живемо в думках живих людей, не є ми вповні самі собою. Це дуже впливає на наше шанолюбство, гордість. Тому все воліємо показне супроти непоказного. І мучеництво в тиші, мучеництво не показне, є дуже рідке явище. Звичайно,

що мученик хоче мати втіху із загальної симпатії. В цьому нема нічого поганого. Але те друге є більше. Справа в тому, щоб в малих річах вишукати те велике. Воно там є. Властиво те велике й те повсякденне є в нас. Хто зуміє у повсякденному житті видобути глибоке почуття, широке знання, той є ґарантований і не повинен боятися буденщини. Це може бути буденне життя, а разом з тим надзвичайна небуденна глибина почуття і знання, про які людина, що звикла до бучности, немає й уяви. Треба бути багатієм у собі, а не в тих назверхніх ділах і в очах інших!

Далі: модерна людина аж патологічно розбурхана, і зокрема в ній можна добре спостерігати якесь просто шукання страждань. Модерна людина так кохається у стражданнях, має щастя з нещастя. Їй за мало внутрішнього, самовистачального, спокою. Вона шукає болючого зворушення. Як, наприклад, Гайне говорить про християнство, як вишукує його сентиментальну частину, і саме те все мучеництво, що його воно своїм догматом ставить перед очима!

Досі релігію й етику вважали за великі святощі. Досі не маємо тямки про релігію й етику для вжитку кожного дня. Наша етика є лише для неділі в гіршому розумінні слова: коли — не коли! І то тільки для людей, але не для себе! Справжнє релігійне почуття, яке б нас огрівало постійно, етика, яка б нас вела в усіх випадках, розуміється, дрібних, явище дуже рідке.

Як що маємо любити ближнього свого як самого себе, то не будемо від нього вимагати, щоб жертвував собою ради нас. А коли любимося, то між нами має бути менше жертви, а більше праці. Нехай насамперед поможе кожний сам собі й не обтяжує іншого. І якщо будемо ось так задивлятися на справу, не сентиментально, просто відкинемо жертвування ні-за-що ні про-що. Кінець кінцем жертвування є здебільшого лише у фантазії, фактичної жертви не буває, тільки коли-не-коли. Жертвування — це переважно релігійна та етична роскіш, що ми її собі дозволяємо, це є утопізм, титанізм, містицизм, сентименталізм, і ніколи здорове і сильне почуття.

Ми цілком дикуни, бо гребуємо дрібною працею. Етичний романтизм від того, які часи народів, станів, які індивідууми щодо розмаху й глибини, є ріжноманітний. У народів на нижчому щаблі розвитку бачимо більший нахил до романтичного неробства, як на Заході. Саме християнство і ціла християнська культура має значну частину цієї вади і не лише з доброго, але й з неґативного боку. Мучеництво в християнстві іноді мало велику ролю. Церква до того ставилась не однаково. Основна християнська ідея, христологія, дуже впливає цим мучеництвом: образ на хресті є сильніший за схоластичну догматику.

Наше століття й досі є у великій мірі романтичне і хоробливо сентиментальне. Це виявляється не лише в літературній романтиці, але й у

всіх визначних проявах: революційності, анархізмі. Революція є ідеалом дуже багатьох людей.

Утопізм, аристократичний титанізм, це все сюди відноситься. Але супроти цього підносить голос реакція.

Сам соціялізм од революціонізму й утопізму переходить до певних цілей, а робітниче питання щойно за останніх часів стає питанням, власне, робітничим. Герої праці! По одному боці — нахил не працювати, а по другому: жорстока конечність вимагає працювати. Це соціяльне питання має для нашого розвитку те велике значіння, що ми можемо збагнути, як те старе неробство, вроджене ледарство треба залишити, і ми взагалі на працю починаємо дивитися інакше.

Щодо народів, то тут є приблизно такі ріжниці: ми, Чехи, виявляємо якусь крайність у цій річі: з одного боку ми маємо нахил до мучеництва, з другого — аніякого. Від св. Вацлава, св. Людмили, Яна Непомука, Гуса, Братів, протиреформації аж до найновішої доби наш етичний ідеал — самопожертвування. Кожний посол буде говорити про самопожертвовання, а в тому і справді велика небезпека. Для народу, що ввесь час оттак бавиться з ідеєю мучеництва, ця ідея мусить стати буденною. Я переконаний, що та людина, для якої ідеалом є мучеництво, радо знов починає кохатися в образах сили, в Таборитах, Жижці... Це є питома чеська властивість: хитання між чеським братцвом і таборитством, мучениць-

кою відданістю й войовничою самопосвятою. Таке хитання не веде до зміцнення, це бачимо в політиці. Переходимо від радикалізму до пасивности. Наші найвизначніші люде хотіли перемогти ці суперечності. Хельчицький зробив спробу з'єднати таборську і брацьку ідею. Не йде про те, щоб бути трохи твердим і трохи мняким; мова йде про вищу єдність. Наші каменярі (Коляр, Гавлічек, Палацький), оскільки це зрозуміли, до того й прагнули. І кожний з Вас, хто собі це усвідомить, повинен прагнути до цієї вищої єдности. У цьому полягає чеське завдання: працювати проти духової роздвоєности, змагатись до примирення цих суперечностей.

Подібно й інші слав'янські народи мають цю роздвоєність. Достоєвський подає глибоку психологічну аналізу цієї риси російської вдачі; наприклад, у «Щоденнику», в статті про Власа. В ньому Достоєвський змальовує тип російської людини і з'ясовує на ньому те, що російська людина має потребу страждати. Це указує і в «Карамазових», і в «Ідіоті». Постійно ставить перед очима, яке то має значіння, і яким би способом це можна перемогти. Гадаю, що сам Достоєвський подекуди більш потурає цій російській слабості, ніж би то було слід робити. Толстой уже не такий сентиментальний. Кіреєвський порівнює росіянина з німцем, як обидва працюють: німець працює систематично, росіянин тільки з біди, а все ж нудьгує за працею.

Польський народ виявляє сумішку лицарської польської романтики з одного боку, а з другого — спробу орґанізувати народ на основі праці.

Чи ж тоді не маємо права сказати, що Слав'янин, отже, є роздвоєний од природи. І тут є чимало праці для того, хто це збагне.

Германці, не так німці, як скандинавці й анґлійці, стоять од цього далі, бо ціле їх життя більш орґанізоване на праці, і там дрібна праця в більшій пошані, ніж у нас. Тимто Північна Америка і Анґлія так дуже ріжняться від нас в етиці, назверхніх життєвих проявах. Можливо, що нам, Слав'янам, не дуже це все до вподоби, тому що ми самі інакші. І мабуть там є багато осоружного. Бо ж при культі праці людина через нездібність всюди в чомусь та помилиться. Як романтизм є крайність, то легко повстає друга крайність, але я про цю другу крайність не буду говорити.

З повним правом дехто вказує, що було б велике зло, коли б ми американізувалися. Міг би вишукати в найліпших анґлійських письменників ноти протесту проти тої крайности праці. Матвій Арнольд постійно дорікає, що анґлієць мало має нахилу для зрозуміння споглядання, але дуже багато для практицизму, а це ж просто загрожує народам, бо ж вони від того стають однобічно практичними. Марлей в трактаті про компроміс і собі указує на небезпеку, якій підлягають і людина й народ, коли на перше місце ста-

новлять чин, а не думку. Отже, певна крайність є і тут, і там.

Можна чекати, що, нарешті і відповідно вихови окремих кляс, станів, церкви — виявляється ріжниця. За релігією, можна так поділити народи: про східну церкву давно кажуть, що вона більш, за католицьку і протестанську, потурає спогляданню, пасивності. Тут помітна якась своєрідна нерухомість; певна нездатність до прозелітства; тоді як католицизм і протестантизм є войовничі і релігійно й політично, православіє є пасивне. Щойно останніми часами воно звертається трохи активніше на Схід. Польща, Шведи й Німці вивели православіє з того спокою. Православна церква здається на перший погляд мертвою. Одначе, це обмана, бо тут є певна добра ознака внутрішнього життя.

Католицизм часто бував дуже й дуже войовничим; він перший орґанізував войовничу церкву. Ціла метода нового протиреформаційного католицизму є войовнича, военного характеру: дисципліна, енерґія — в доброму й злому напрямку.

Протестантизм найменше потурає містицизмові, він є раціоналістичний, скостенілий, є релігією для мозку, для людей енерґійних, добре надається для купців, для буржуазії. Лецький каже, що є в ньому якийсь брак ґероїзму, є в ньому певна твердість, сухість, і не безпідставно назвали англійське вугілля протестантизатором Англії.

Це вказує на ту своєрідну практичність, що виявляється в протестантизмі.

Поділ щодо станів: ми поділені на інтеліґентів і робітників, і стоять проти себе дві ворожі кляси. Але є ще й інші поділи. Журналісти, літератори, мистці — мають нахил до богеми. Фактом є сполучення життя богеми з мистецтвом, з ґеніяльністю. На ділі-ж такий представник богеми буває мистцем лише іноді, найчастіше ж ні: бо найбільші мистці на це не мають часу. Добре про це розповідає Мурґер, що сам все це пережив, у своїй «богемі». Там побачите, що є це життя «аби день до вечора», як біг дасть, життя на́бір, часто-густо негарне. А все ж таки воно нас, диводивне, приваблює. Вабить нас та романтика. Ще Неруда описує нам це циганське життя, ту сваволю, ту «свободу». Але як тільки проаналізуємо, пізнаємо, що це не свобода, але репетування під найгіршими соціяльними умовами, щось низьке, негарне. Та й ціле наше суспільство є самісінька богема. Отой романтизм, оте забобонне покладання надії на створення чогось великого, сильного: «ось тоді напишу велику працю, намалюю великий образ», а поруч із тим постійне підупадання аж до злиднів... Все це можна звести на несмак до малої, дрібної праці.

5.

Етичне й метафізичне значіння праці.

Лише праця перетворює нас в людей, в характери, робить нас незалежними. Людина, що не працює, не є самостійною. І народ-нероба теж таким не є. Не працюючи, ніколи не здобудемо певности в собі. І тільки працюючи пізнаємо свою силу. Праця є самопізнання. Пізнавати себе — означає працювати. Хто не працює, є людина забобонна, жебрак, бурлака, людина, що все сподівається чудес; хоче жити чудом. А що без праці жити неможливо, нічого не лишається, як зробити другого рабом. Тим то працюючи й позбавляємося вродженого нахилу до насильства. Любов до ближнього — це праця. Любов — це праця. Тому мерщій на поміч із працею туди, де вже безсилі етика, проповідь, виховання. Ось так праця стає ліком не тільки у в'язницях, але працею хочемо людину поправити — поки то взагалі ще можливо. Праця формує характер, і не тільки індивідуальний, але й типовий, становий. Соціологи розріжняють тип військовий од промислового: Конт, Спенсер, Мориц і собі кажуть про купецький і лицарський стан. Безумовно, що кожний такий стан, поки він грунтується виключно на одному способі праці, є однобічний і недосконалий. Так у науковому світі можемо простежити впливи ріжної духової праці на характер: є ріжниця між природознавцем і філологом, правником і лікарем.

В поодиноких випадках було дещо проаналізовано (Macaulay).

Декілька слів про метафізичне значіння праці. Не тільки людина, але й усе суспільство, ба й ціла природа постійно працює. Модерна теорія поступу і розвитку — це теорія праці, себто в тім розумінні, що ввесь поступ є результатом праці, праці неусвідомленої й усвідомленої. Природа й людство — це одна величезна робітня. Але не цілком механічна робітня, де панує рабство. Коли ж для нас праця є засобом до мети, то річ іде про ту кінцеву мету, яку має народ і ціле людство. Працюючи досягнемо тієї мети, того ідеалу. Розуміння праці, належне розуміння того, що є праця, малоб бути хребтом для нашого світогляду. А світогляд мав би бути трудовим поглядом на світ: назвав би це синерґізм, себто: що своєю співпрацею кожний із нас може дійсно спричинитись до розвою цілого, може цей розвій затримувати, або й цілком зупиняти. Людина, природньо, є світовим робітником. Але тому, що праця сама для себе не є ціллю, а лише засобом, та ще майже єдиним засобом, то великої ваги набірає питання про методу праці. Як працювати? Тим то питання про методу, про вміння працювати, є найважливіші і не є вони нічим іншим, як змаганням заощадити наші сили. Бо ж саме тому, що простуємо до мети і що праця не є кінцевою метою, ми мусимо ощадно витрачати сили. В науковій праці питання про методу є питанням над усі питання.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ.

ДУХОВА ПРАЦЯ, ГОЛОВНО НАУКОВА.

6.

Теорія й практика. Мотиви праці.

Насамперед з'ясуємо мотиви духової праці. Вже давно казали, що, ніби, подив людину вів до духової праці. Ця таємниця реального світу і власного нутра вела, мовляв, її до філософування, якби людина з природи мала зацікавлення чисто теоретичне: пізнавати. Таке зацікавлення є чисто теоретичне; наскілько сильне, це інше питання, і чи є воно досить могутним від природи, щоб його не можна було погамувати. І добре, що є ще й інші мотиви, не такі чисто теоретичні, а більше етичного, чуттєвого характеру. І таких є багато.

Насамперед — еґоїзм, самозбереження, шанолюбство, властолюбство — таких мотивів є чимало. І знова бачимо, що не тількиґ з розумових побуджень людина працює, що наукова праця не є тільки теоретична, але й моральна. При кожній праці є мотиви, і діє не лише принцип «праця для праці». Можуть бути високі, а далі — і під-

свідомі мотиви. Тут має силу Шопенгауерова думка, що інтелект є явище похідне, а первісним є воля. Так само думає Maine de Biran. Конт це проголошував соціологічно. Інтелект, на його думку, служить тільки афективним силам людини, себто почуттю. Почуття кермує інтелектом. Звичайно кажуть: теорія має служити практиці, теорія служить життю і т. п. Іноді вульгарніше говориться, що насамперед мусимо їсти, а тоді вже можемо й мислити. Але — додають при тому, — річ іде не тільки про те, щоб людина лише наїлась, вона має ще й інші потреби, мусить ще оберігати себе від впливів природи: мати дах над головою, одягатися. Людина має ріжні інстинкти: інстинкт самозбереження, статевий, і розум цим інстинктам тільки слуга. Взагалі розум служить виключно тим сліпим силам, які ми безсилі збагнути. Ця думка сьогодні дуже поширена і прищеплюється що-раз більше. Але ж це не цілком правильно. І можливо, одне місце з «Подростка» Достоєвського могло б це все пояснити. Верзілов повчає свого сина: «Велика це моглаб бути ідея робити з каміння хліб. Так, велика ідея. Але не найбільша. Людина наїсться й ані не згадає. Навпаки, негайно скаже. Ну-ж бо, оце я наївся, а що ж тепер робити?».

Яку велику силу має й наскільки потрібна чиста теорія? Працювати треба теоретично й практично, про це ніхто, хто задивляється на світ як треба, не може сумніватися. І тільки питання на

якому ми є ступні — це може нас хвилювати. Модерню воєнну справу прирівняно до давньої: воєнна справа, де, безумовно, почуття, пристрасті грали велику ролю, обертається в теорію, і раз-у-раз усе більш теоретизується. Замало вже хоробрости, сліпої сили. В цім найдалі йдуть німці; французи, росіяне реформують своє військо на німецький взірець. Інше питання, чи не замало тут тільки генерального штабу. Замало, але він є потрібний. Або модерна промисловість? І хтоб сумнівався, що потрібна теорія? Наприклад, у Німеччині останніми роками розвинулася хемічна промисловість тому, що німці перед тим вже віддавна чисто теоретично студіювали природничі науки. Ці факти навчають нас того, що ми потребуємо чимало теорії. Ми, в Чехії, тої теорії маємо ще аж надто мало. У нас на диво мало продуктивної, наукової праці. Тут ми стоїмо на дуже низькому рівні. І повставати тут проти теорії і наукової праці є просто безглуздя. Хто проти теорії, ті завжди знайдуть проти неї мітлу. Замісць тямки теорія підсувають тямку мрійництво. Тоді як на ділі мова йде про точне наукове мислення. А з другого боку: чи і справді практичне все, що фальшиві практики проголошують за практику? Тоді ніколи не траплявся б банковий крах. Чимало практиків аж надто непрактичні. У всякому разі, не будемо засуджувати теорію, коли вона негайно не приносить користи. Ми не думаємо про момент. Взагалі мислення булоб не можливим, ко-

либ ми не мислили про будучину. Людина раз-у-раз більше й більше думає наперед. Що вимізкували віки, те ми зуживаємо сьогодні. Взаємний звязок поколінь, спілки, — інтелектуально звязані! А тому докір непрактичности данному моменту не є оправданий. Правда, не повинні ми проголошувати «наука для науки», за гаслом «l'art pour l'art»; і в жадному разі: «школа для школи». З другого боку гасло: «життя», як це проповідують, аж надто непевне. Чи є мислення поза життям? Коли людина мусить мислити і мислить, то це є вияв життя. Що найбільше можна бажати — це певної гармонії.

Тим то чимало було проти цього прибільшування й боронили надхнення, а подекуди — може й надто пересадно — навіть і мрійництво. Віктор Гюґо відріжняє мисленника, penseur, од songeur, більш фантаста, відріжняє того, хто мислить од того, хто більш-менш фантазує. І каже, що ріжні невиразні ідеї виявилися на ділі дуже практичними. Безумовно, це правда, що людина при всій тузі за прозорістю є малопрозора: у нас постійно точиться боротьба тьми зі світлом; з боку ж інтелектуального кожний із нас зприроди є малопрозорий, і щойно правильна метода виведе нас з цього. Отже, відріжняймо ж працю видиму від невидимої. Не все, що ми бачимо, є справжнє й реальне. Це означає не впадати в матеріялізм і механізм. Врешті, не буду суперечити тому, що сьогодні в науковій праці є певна плинність, певне

ослаблення енерґії волі. Багато людей приписують все це надмірності інтелектуальної праці: це переобтяження розуму. Я маю сумнів, щоб вся ця непевність світу мала корінь в надмірній теорії, скорше в поганій теорії, в поганій методі. І коли дилетанти хотять не мислити, щоб їм не ослабла воля, то я думаю, що та слабість не походить од надмірного мислення, але від неморального життя. Всі ці нарікання на теорію є перебільшені, а особливо в нас.

І коли ми за теорію, то повстає питання, яка ж теорія? Загалом можемо розріжняти три способи мислення: мислення (освіта) фахове, загальне і філософічне.

7.

Який є характер наукової праці.

Насамперед тут характеристична точність. Це поняття точности здобуваємо щойно з самої праці. Людина, що науково не працює, de facto, не має поняття, як сліпий про барву, про те, що є точність праці. Звичайно проти науки виступають саме ті, хто на ній найменше розуміється. Що ж тоді є та точність це можна описати лише за аналогією. Це є та безпечність, — коли хочемо порівняти — яку давніше і до сих пір люде шукали в данному слові. Присяга була запорукою певности. Наукова праця є безперестанна присяга, постійне шукання і констатування правди; мати свідомість

тої правди і мати здібність ту правду довести, що вона є правдою, це й є ота точність. Ця точність повстає в науках головно кількісним міряннями. Якісне міряння нам досі не вдається.

Далі працю, поруч із точністю, характеризує увага. Працювати науково — означає бути уважним. Вважай! Будь уважним! Іншого логічного правила немає. Цілий експеримент — це ніщо інше як бути уважним. А це не лише інтелектуальна властивість, але и моральна: встановлювати правду, не вводити в блуд у науці ні себе ні інших.

А ми постійно, навмисно чи ненавмисно, не буваємо уважними.

Ця наукова точність насьогодні охоплює щораз ширші й ширші кола. І хоч не всі люде працюють науково точно, а все же таки до цієї точности приходять не безпосередньо, але посередньо, через вплив науки, особливо модерної технології. Наприклад, модерні залізниці виховали народи, чи не однаково, як і школи. Ця точність впливає на людей. Це є великий поступ, коли люде навчаються міряти час. Час — це гроші. Вривається вже дозвілля. Там де є залізниці, народ мислить куди точніше. І це додержування часу вже велика річ, не тільки інтелектуальна, але й моральна. Це означає додержати слова. Придивіться лише, як ми у «дрібничках» не цінимоції точности. Наш ремісник десять разів пообіцяє і не виконає. Це не «дрібничка». Це характер цілого народу, характер цілих кляс. Це є неточність мо-

ральна й розумова. Або ж модерні фабрики, модерня промисловість, як вони виховують суспільство! Модерня торгівля, — це щось цілком інше, як стара. Між анґлійським і російським купцем така ріжниця, як між днем і ніччю. Тут самісінька брехня, самісінька суперечка — в анґлійського ж купця точність; це коштує стілько-то, і кінець — do, ut des. Це щось цілком нове. Або модерне банківництво — оте дотримання сплати векселя в певний речінець — це є виховні сили великої ваги. Яка тут ріжниця між тим, що нам прищеплює наша цивілізація й наше шкільництво! Величезна ріжниця між школою й тим, чого вимагає життя. Тому то шкільна освіта так мало підготовляє нас для того реального життя. Подібно і модерній мілітаризм веде до точности. Отже, точности вчимося всі, коли не з науки, то, принаймні, з наслідків науки.

Далі наукова праця характеризується тим, що займається звичайними явищами. Те, що є непомітне, звичайно не звертає на себе уваги. За давніх часів ми звертали увагу на те, що кидалося в вічі, шукали золота, камінь мудрости, цілющу воду. Тепер аналізуємо воду, повітря, грунт, угноєння, саме все, що найзвичайніше, що є навколо нас, що впливає на нас і з чого живемо. В цьому є, рівнож, та сама точність: звертати увагу на те, про що ніхто не дбає. Тим то й ріжниться людина, яка науково мислить, від тої, яка науково не мислить, що розуміє вагу того, що іншого не цікавить.

Спостерігати звичайні річі — означає напружувати увагу. Те, що цікаве, мусить, принаймні, хоч на хвилю притягти нашу увагу, але спостерігати те, що нікого не цікавить, для цього треба напружувати увагу.

Третьою ознакою наукової праці є те, що вона є eo ipso дрібна і виключно дрібна праця! Індукція є головним помічником наукової праці: дуже уважне, точне спостерігання випадків, які дають право на узагальнення. Дехто закине мені: що ж буде, при такому розумінні праці, з велетнями, ґеніями, в чім же тоді виявляться великі думки? Закид такий роблять часто, але він дуже неясний. Під тими великими людьми розуміють, властиво, великі вчинки. Але вони часто походять від дуже незначних причин і сил. Не сміємо думати, що, так звані, великі ідеї є, de facto, завше великі. Щож, Н'ютонова думка була велика? Спостерігав найзвичайнісінькі рухи, робив незначні досвіди. Ніхто не пізнає великого, поки не почне з малого. Всі великі ідеї характеристичні тим, що зосередилася увага на тім, чого ніхто не помічав. Історія кожної ідеї вчить нас того, що вона була підготовлювана. І найбільші мисленники тільки дрібку добавили до того, що зберегли століття. А тому, не на шкоду ґеніям хай буде сказано, що наукова праця полягає в точному спостеріганні того малого. Саме ґенії мали стілько розумової і моральної сили, що перемогли перешкоди, які лежать на шляху люд-

ської вродженої вдачі. Ґеніями були ті, які перемогли це природнє ледарство.

Сьогодні точність праці є забезпечена орґанізованим поділом праці. Поділ всякої праці разу-раз усе далі поступає наперед. На початку поділ праці не був такий великий. Можемо собі уявити, що в майбутньому спеціялізація праці зросте. Природньо, що увага людини зможе зосередитися лише на малому обрії, спостерігати лише в малій ділянці. Поділ праці забезпечує поступ; і багато філософів увесь поступ виводять із поділу праці. Поділ праці є основним історичним принципом, рушійною силою. Так каже Конт. Що поступ у ділянці фізичної праці є можливий тільки через поділ праці, переконує нас погляд на фабрики. Але в ділянці духової праці поділ праці має таке саме значіння. Поділ праці забезпечує нам, насамперед, теорії. Без цього поділу ми всі мусіли б в практичному житті поневірятись куди більше, ніж мусимо тепер.

Спеціялізація, до певної міри, забезпечує працю відповідно до здібностей. Поділ праці є запорукою того, що і при всій недосконалості сучасної орґанізації праці все ж таки хист є пов'язаний із працею. Наукова точність, насьогодні, є фахова точність. Сьогодні нема точности без спеціялізації. Кожний із нас мусить попрацювати у своїй ділянці, мусимо мислити моноґрафічно, мусимо, яко мога, уникати того, щоб постійно думками блукати по цілому всесвіту. Кожний із нас

мусить дбати про те, щоб в тому цілому світі, принаймні хоч в якомусь куточку, був би як дома, — в противному бо разі буде в ньому чужинцем і не проникне до світової таємниці. Цим не говориться, щоб кожний із нас, а особливо хто не займається наукою, мав би написати якусь моноґрафію, але цим хочу сказати, що кожний, хоч і не працює пером, може бути таким спеціялістом — і має ним бути. Принаймні, хай кожний із нас добре знає хоч одну річ, принаймні хоч в одній ділянці хай зуміє точно науково, моноґрафічно читати, а не лише поверхово, як того вимагає т. зв. загальна освіта. Правда, і найліпша на світі річ, звичайно, звязана зі злою річчю, так і спеціялізація має багато і темних сторінок. Не задовольняє, з другого боку. А тому тим способом, як праця поділяється, тим самим способом вона й орґанізується, себто, з'єднується в одне ціле. Це бачимо не лише в практичному житті, в промисловості, в торговлі, але й в науці є така логічна орґанізація, яка має не лише логічне, але й соціяльне досягнення. Надмірна спеціялізація нас незадовольняє. Раз-у-раз говориться проти накопичування фактів, рахування окремих фактів. І це булаб правда, коли б спеціялізація праці була ні що інше, як накопичування спеціяльних фактів. Ми маємо нахил до всезнання, ми хочемо знати все, і ця туга по всепізнанні природня. Практична потреба й собі вимагає орґанізованої праці. Вади й хиби спеціялізації тут значні. Адам

Сміт указує ті вади на робітникові, що працює на фабриці. Хто захоплений тільки якоюсь одною ідеєю, є людина не тільки однобічна, але часто й небезпечна, якби людина з хоробливою пристрастю до одної ідеї. Але, безумовно, ніхто не може бути спеціялістом у всіх ділянках. А колиж, таким чином, сама праця вимагає поділу, а на другому боці наша природженість і добробут суспільства вимагають орґанізації праці, то перед нами повстає чисто теоретичне завдання — як найліпше можемо ми при данних умовах засвоїти загальну освіту.

8.

Що таке загальна освіта.

Легше дати відповідь, що таке загальна освіта, ніж як її засвоїти. Це є головне питання. Та взагалі при праці йде мова про методу; а коли метода важлива спеціялістові, то тим більше при загальній освіті; тут людина без методи може дуже пошкодити. Передовсім є потреба клясифікувати працю, а далі її орґанізувати в тому розумінні як орґанізується все — господарськи.

Як клясифікувати? Є штучні і природні клясифікації, і це велике завдання — подати клясифікацію всіх праць, клясифікацію, яка б той поділ праці установлювала згідно з природою самого предмету. Що я уявляю собі під природньою клясифікацією, з'ясую тим, що вкажу, в чім полягає неприродня клясифікація. Неприродня клясифі-

кація є там, де ціль клясифікації й орґанізації не міститься в самій річі. Так, наприклад, коли капіталіст, не розуміючись на праці, орґанізує ріжних працівників, працівники не мають і поняття про те, кому вони служать своєю працею; це є приклад чисто механічної орґанізації, що заснована на зискові. Більша частина орґанізації праці повстала чисто з практичних замірів. Більша частина орґанізації розвинулась історично: не міркували багато про це, а тепер ex post мусимо поправляти ці орґанізації.

Соціяльне питання це є спроба найприродніше клясифікувати й орґанізувати. Але це соціяльне питання також торкається науки в тій мірі, в якій між фізичною і духовою працею нема ріжниці.

Отже, вимагаємо клясифікації й орґанізації праці в духовій ділянці. Лише такою природньою орґанізацією, де перехід од одного до другого відбувається як по щаблях, лише тоді нам забезпечена загальна освіта; а як тільки в тому помилимося, здебільшого, даремно працюємо. Коли ж маємо правильну методу, коли йдемо не механічно, але ж від якоїсь одної галузі до тої, де праця подібна, а через те й легша, де ми попередньою працею підготовлені до наступної, тоді ми забезпечені, що такою економізацією сил здобудемо великі знання. Через те питання про методу набірає тут великої ваги. Така клясифікація є завданням конкретної логіки. Природньою клясифікацією

здобудемо ясне поняття про те, де наше місце у світі, знання свого оточення, своїх сусідів. Оцей поділ і сполука є такий природній, що запанував скрізь, не тілько в фізичній праці, але й у душевній, науковій і мистецькій. І мистці є фаховці і загальні мистці. Великі мистці часто були спеціялістами в деяких, а то й у багатьох ділянках (Michel Angelo, Wagner).

Що ж тоді є загальна освіта? Це не сума знання, бо ж мовний словник був би найліпшим засобом для освіти. Люде з такою енциклопедичною освітою на нас не роблять враження. Загальна освіта не є сумою знання, бо знання — орґанізм, щось живе. Це — ми, що думаємо, працюємо, а загальна освіта — це та суцільна людина, а то й ціле дане суспільство. Тимто й іде мова про знання орґанізоване, пов'язане одно з одним. Далі, загальне знання це щось вище за поодиноку науку, й тому загальна освіта не є ученістю, переученістю. Остання буває, звичайно, результатом спеціялізації, й менше — загальної освіти. Не про доцільність мова йде, але про живе, орґанічне знання, природнє всезнання.

А все ж ми не хочемо загальної освіти без спеціялізації. Кожна загально освічена людина рівночасно має бути і фахівцем; тим набуває точности. І людина лише остільки, оскільки рівночасно є спеціялістом, уникає дилетантизму, що буває результатом загальної освіти. Єдиний лік проти дилетантизму — спеціялізація. Ми всі, до

певної міри, дилетанти, ми допомогаємо собі в ріжних ділянках популярними працями, але не сміємо себе вводити в блуд, бо доки при тій загальній освіті не має правильної методи, певна недоосвіченість, половинчатість легко стає здобутком кожного, хто ту загальну освіту конче хоче мати. Саме сьогодні є велика небезпека стати напівосвіченим. Дилетант — це людина лише передмови, лише заголовної сторінки — це є та поверховість. Дилетантизм — це боляк не тільки розумовий, але й моральний; він має поганий вплив на характер. Освіта, що з нас робить людину, — може зробити з нас і не людину. Освіта буває добра й лиха. Освіта часто стає матеріялізмом, і використовують її як побудника, як чорну каву. І ліком проти цього є: зрозуміти, що є точність праці, що є дрібна праця.

Наша туга по загальній освіті така природня, що всі наші школи й досі дають лише загальну освіту. Ми не маємо, властиво, й досі ні одної спеціяльної школи. Маємо народні школи, ґімназії, університети[1]) — всі ці школи дають загальну освіту. Спеціялізація, в значній мірі, є завданням самовихови. Самовихови треба не тільки при спеціяльній освіті, але й при загальній. В дійсності освіта не закінчується зі школою. Колиб шкільництво було ліпше, ніж є, колиб воно особливо ліпше відповідало природній орґанізації праці,

[1]) Додаток: §§ 2.—4.

тоді б воно було відблиском природньої клясифікації праці. На сьогодні воно не таке. Наші факультети розвивалися століттями і століттями. Є в них якийсь плян, але не великий. Сьогодняшні університети давно вже стали пережитком; це міститься саме в тій несорозмірності між природньою орґанізацією праці і між історичною формою орґанізації праці. Це — частина спеціяльного питання. Тому то проблема єдиної середньої і вищої школи ще зовсім нова проблема.[2])

Поруч зі шкільництвом особливо журналістика є орґаном освіти, звідси велика її відповідальність.[3])

Загальна освіта забезпечує себе від дилетантизму не тільки спеціялізацією, але і філософічним поглибленням. Я поділяю освіту на спеціяльну, загальну й філософічну. Філософічна освіта — це щось цілком інше, ніж загальна. Загальну освіту поглиблюємо філософічною. Загальна освіта дає multa, а філософічна multum.

Яке є моральне значіння загальної освіти й освіти взагалі?

Ясно, що освічена людина — це щось особливе в порівнянні зі спеціялістом. Це — категорія наукова й соціяльна. Загальна освіта гамує еґоїзм. Спеціялізація ж тим, що нас освічує однобічно,

---

[2]) Дивись: Anketa ministerstva školství a národní osvěty o školské reformě, konaná ve dnech 8. až 12. dubna 1929.

[3]) Додаток: §§ 7.—9.

посередньо зміцнює еґоїзм, сприяє тому, що людина замикається перед людиною, що перестає розуміти одна одну. Уявім собі конґрес чистих спеціялістів — ті б люде не могли вести спільної розмови.

Загальна освіта — це інтелектуальна демократія, рівність духа, нею існує колективізм, духовий комунізм, без неї не було б співжиття. Індивідуалізм мусить бути помірний із колективізмом. Загальна освіта eo ipso є гуманістична і вселюдська і прямує через всі ріжниці особисті й національні до з'єднання всіх людей, що мислять і почувають. Герцен говорить, що російський характер виявляється в тім, що дуже легко уміє собі засвоїти плоди чужої праці; в тім і є гуманність російського характеру. Подібне каже і Достоєвський про Пушкіна; російська, до певної міри взагалі слав'янська, людина ніби має якийсь вроджений нахил до такої духової освіти, спілкування, до духового комунізму.

Наведу деякі методи, ніби менші і другорядніші, що ними можемо сьогодні здобути загальну освіту. Якщо мала праця взагалі є праця, то треба також усвідомлювати й ті малі засоби, якими людина може розпоряжатися.

9.

Як читати?

Сьогодні загальну освіту найбільше засвоюємо читанням. А звідси питання: як читати? Кажу

— читати точно, науково, моноґрафічно. Це тяжко з'ясувати без конкретного прикладу.

Насамперед читати так уважно, щоб зрозуміти всі письменникові думки.

По-друге: при уважному читанні мусимо збагнути його методу, отой спосіб розумової праці письменникового духа, як він до того приходить — навіть тоді, коли про це й не говорить.

По-третє: хто читає добре, багато вичитує зпоміж рядків. Хто не вміє читати між рядками, взагалі не зрозуміє книги. З читання пізнаємо людину. Дехто в книзі навмисно виступає як людина, тоді це не є тяжко; але й коли студіюємо Н'ютона, то пізнаємо людину. Оце й є справжнє читання, тоді й книга для нас жива, її ми самі живо читаємо.

Дрібніші поради були б такі: робити собі витяги. Перекладаймо кожний якого небудь автора, — змагаючись зрозуміти ориґінал. Перекладав і Ґете, і Толстой; тут ми примушуємо себе до такого вдумливого читання. Далі, корисно робити собі до книги показчик. Треба збагнути всі головні пункти. Таке читання є гіґієна мозку — вправа мозку. Добре є, принаймні раз на рік, уважно прочитати хоч малі свої замітки.

Або далі: що корисніше, робити помітки у книзі чи ні. Можливо, що й одне і друге приносить деяку користь. Думаю, що робити помітки у книзі дає чимало вигід, важливі думки коліро-

вим олівцем, думки менш важливі — звичайним. Я ніколи не мав чистих книжок. Протягом років у мене витворилася ціла абетка окремих значків.

Інше питання: чи читати цілу книжку чи лише частину? Того неможна вирішити загально: іноді прочитаємо цілу книжку, а іноді вистарчить перечитати частину. Як тільки в якомусь фаху ми поступили наперед, то добре не читати цілої книжки, але ж коли нас цікавить якась думка, то треба вишукати собі з книги все, що до неї належить. Частим, довгим читанням засвоїмо собі певну зручність у читанні. Початковець читає значно повільніше, і то не тільки фізично; ми протягом часу не читаємо поодиноких слів, але завше цілу думку. Потім уже зуміємо зрозуміти навіть з титульного заголовку, з параґрафу — що є в книзі. В тій мірі, як робимо поступ в освіті, книги стають своєрідним mementem; книга звертає нашу увагу тільки на те, що ми самі знаємо. Дуже корисно при праці переглянути цілу бібліотеку і шукати, що стосується до річі, яка нас цікавить. В певному віці, при певній освіті не йде вже мова так про поодинокі думки, але про певну цілість, щоб ми нічого не пропустили, і для того потрібні книги. Тепер я читаю інакше, ніж читав давніше. Ріжниця в тім, що тепер автор скорше звертає лише мою увагу, аніж вчить мене.

Дуже багато читати є вада нашої доби, і тільки тому багато читають, що не мають правильної

методи. Читання, як засіб освіти, має свою окрему методу.

10.

Про книги.

Від читання переходимо до книг. Що може означати для людини книга, на це маємо багато прикладів. Наприклад, твори Аристотеля для філософії; біблія є стало святою книгою для цілого християнства. Книга — це людина, більше — душа людини; звичайно, книга добра. На таку добру книгу можемо дивитись як на лист мудрої людини, милий, може завеликий, але повчальний; але лист до того, хто вміє читати. Книга є найліпший приятель. Книги нас з'єднують із духом всіх народів і віків. В добірній бібліотеці ми як у вічності, зникає історія, маємо тут найстарші й найновіші думки поруч себе; збагнемо, що людина є тільки історична особа. Кожна освічена людина повинна мати свою окрему бібліотеку, цілком свою особисту. Скажи мені, що ти читаєш, і я тобі скажу, хто ти є. Ми повинні мати книжки, не тільки як засоби при праці, але ми повинні кожний мати улюблених авторів, своїх; тут собі можемо ліпше добірати товариство, ніж у світі, і, принаймні, одного автора повинен мати кожний свого, й читати його часто, часто. Автор, що дасться тільки одним — один раз прочитати, не є той справжній.

Коли взяти, як сьогодні у світі ведеться, то

міркую, що й досить бідний, а навіть і найбідніший, може мати свою бібліотеку. Інтеліґент, що не купує книг, взагалі є людина неосвічена. Хоч знаю дуже добре як люде виправдуються, що, мовляв, на селі нема доброго сполучення і т. д. Це не правда. Кожний, хто хоч трохи дбає про себе, і в малому місті зможе утворити гурток, який-би передплачував більше книжок. Це все — питання малої енерґії й малого розуму. В Анґлії читання стало національною інституцією.[4])

11.
Про записки.

Кожний з нас може й повинен збірати замітки з прочитаного. Хоч з досвіду знаємо, що ці золоті зерна бувають страчені, коли ми негайно не зуміємо їх клясифікувати й утворити цілість. Кожний з нас при читанні робить завваги. Хиба тільки та, що їх не клясифікують. Правило: щовечора, або принаймні що-тижня клясифікувати всі свої записки, себто, підпорядкувати їх якомусь цілому. Наша освіта має бути живим деревом, чимось суцільним. Вада молодшої ґенерації в тім, що думає занадто уривками, після зроблених нотаток, одірваними думками, без цілости.

12.
Про мандрування.

Важлива це тема, як можемо вчитися при мандрівці, на селі, на самоті робити поступ в

[4]) Додаток: §§ 6.—7.

освіті. Сьогодні є велика нагода для мандрівок: нарівні зі школою сьогодні мандрівка стає знаменитим засобом для освіти. Але думаю, що дуже часто переоцінюємо вплив мандрівки на справжню освіту. Здебільшого мандрівка є тільки вишукуванням новинок, того, що кидається в вічі, і рідко коли мандрують з метою освіти. Проти мандрування не говорю, бо ж і з фізичного боку, лікарі кажуть, що воно дуже корисне для здоровля; я кажу про освітню вартість мандрування. В модерному кочуванні виявляється багато неспокою. Паскаль сказав, що всі наші нещастя, більш менш, походять од того, що не вміємо і хвилини спокійно посидіти. Кант мандрував мало, а все ж таки став Кантом. Сьогодні для пізнання народа не треба мандрувати, маємо досить добрих праць; кому це треба, може ввійти до народнього життя так, як цього ніколи не зробив би мандруванням.

Завжди у нас дивує одна річ: що в нас люде мандрують протоптаним шляхом. Навіть і в мандруванні мав би проявитися народній дух, але ми, коли нам німці протоптали якийсь шлях, постійно за ними лІземо. Постійно говоримо про слав'янство, а чи багато з нас промандрувало слав'янськими землями? Не хочу казати ані про Балкани, ані про Росію, але хто з нас знає Мораву, Шлеськ, Словаччину?[5])

---

[5]) Додаток: §§ 18.—19.

13.

Місто й село.

Панує погляд, що людина тільки в місті може здобувати освіту; місто, супроти села, здається якимось культурним центром. Здебільшого це правда, я ж, мабуть, або переоцінюю одне, або недооцінюю другого. Але спостерігаю, що тепер відокремленість села й міста що-раз більш і більш затирається. Комунікація нищить віддаль: земна куля стає малою і постійно буде меншати. Тому не можу зрозуміти, щоб людина мусіла на селі перетворитися, як говориться, в селянина і забувати все те, чого раніш навчилася. Того, чого шукають у місті, там нема. Місто має багато вад тим, що воно є безсистемним складом культури. Чимало людей, щоб підготовитися до іспитів, ідуть на село. Людей, і справді цікавих, навіть і у великому місті небагато. Скидати вину на село, не правильно. На селі, в малому місті, все ж таки знайшовся б гурток інтеліґентів, духівництва, вчителів, селян, робітників, які б піддержали живу розмову і добру книгу. Ми ще далеко не використовуємо всіх комунікаційних вигід, що їх для освіти моглиб використовувати. Говориться, що місто, зносинами з людьми, помагає суспільству. Нема сумніву, суспільству то помагає, але також його псує. Справді, добірного й освіченого товариства в наших умовах обмаль, і всі ми, більш менш, засуджені на якусь самотність. Малі гуртки

ті б могли впливати. Знаємо з історії, що великі рухи завжди мали початок у малих гуртках — двох-трьох людей. Я сам маю досвід громадського життя, що кожне товариство живе та є дуже енерґійне доки нема статуту, себто, доки ті одиниці змагаються за те, щоб мати товариство, доки мають живий інтерес; і досить товариству мати статут, вже воно животіє й підупадає. А оживе лише тоді, коли з'явиться невеличкий гурток із кількох енерґійних людей. І тут сьогодні головне заблудження в тім, що забагато сподіваються від великої орґанізації. Така велика орґанізація хоч і має свої вигоди, але саме через свою великість і занепадає.[6])

14.

Самота.

Хотів би сказати слово про самітність і самоту. Людина, коли хоче думати, мусить вишукувати самоти, мусить бути самітником. А може і справді, в місті маємо ліпшу нагоду мислити, ніж на селі? В місті людина може жити, як у пустелі.

15.

Про освіту на високих школах.

Слово про те, як ми тут взаємно навчаємося один од одного. Тут, головно, іде річ про виклади

[6]) Із відповідних §§ додатку видно, що духова праця централізується, головно, в містах і політичних організаціях.

університети, говорю, головно, про філософічний і правничий факультети; медичний виключаю. Університет (філософічний факультет) — інсти- її спосіб викладання. Сюди стосується давній вислів про живе слово. Але живе слово може бути також і мертвим словом, може бути дуже добрим й недобрим. Це є форма, засіб, що може служити добрій і недобрій справі.

Про технікуми не хочу казати; кажучи про туція цілком перестаріла. Університети зародилися у греків і римлян і переховались аж до нашої доби. В середновіччі, за папського режиму, вони удосконалювались. Деякі реформи в них були переведені, але в цілому ці інституції в наших умовах — пережиток. І тому університети тепер не функціонують так, якби ми того собі бажали. Бачу в них такі вади: насамперед, — що сполучують подвійну ціль; з одного боку — університети мають підготовляти урядовців, учителів, священиків; коротко кажучи, офіційних урядовців для суспільства взагалі, практиків. Це є завдання якоїсь академії, якоїсь фахової школи. Поруч із цим в університетах має плекатись, і плекають також науку для науки. Але очевидно, що ці дві цілі дуже від себе ріжняться, і не кожному вдасться належно це сполучити. Звідти й той розлад, та несуцільність на наших факультетах. Не відповідає це ані одній, ані другій цілі. Не можна ані науки плекати вільно, ані підготовлювати відповідних практиків. Якась половинча-

тість і поверховість є наслідком цієї несуцільности. В інших країнах, особливо в Анґлії, де мають старші інституції, інші умови. Анґлійський університет ці дві цілі має більш розділені, і хто знає анґлійські умови не раз здивується, який певний себе там студент щодо своєї практичної освіти; знає він з теорії менше, ніж людина, що скінчила німецький університет, але він не такий поверховий. Справді, анґлійці й самі незадоволені своїм університетом і пристосовують його до німецьких взірців. Ця роздвоєність, що нею просякнена ціла доба, найбільше виявляється в університеті.

Другою вадою університетської освіти є спосіб викладів. De facto, на нашім університеті не роблять нічого іншого, як тільки викладають. Це ж є дуже мало. Такий спосіб викладів є перестарілий. Я часто маю таке почуття, що працюю цілком марно.

Університети повстали за часів, коли обставини були зовсім інакші, не було книг; писати — то була тяжка праця, великий тягар; професор книг не писав, та й учень нічого не писав, все було з уст; професор часто придержувався книжок інших осіб. Всіх тих засобів для освіти, що їх маємо тепер, тоді не було: книг, комунікаційних засобів. І чого студент од професора, при його викладі з катедри, не дізнавався, того вже він ніде не міг дізнатись. Через те взаємини між професурою й учнями тоді були цілком інші, ніж тепер. Студенство і професура творили зі себе не-

залежну громаду. Був непреривний перехід від студента, через магістра, аж до професора, і між ними був постійний звязок, навіть і мешкали вони разом. Але, як то буває, ми зберегли стару форму, тоді як обставини тепер цілком інші. Ми стілько маємо засобів, що можемо освіту здобувати інакше, нам вже не потрібно ходити на виклади.

Університет мав би бути народнім і соціяльним тілом. Як він може чимсь бути, коли ж це старий кістяк без духа й м'яса. В багатьох і багатьох ділянках не слід викладати так, як викладають; кожному слід би було дати в руки книжку — це часто питання тільки грошей; напр., у філолога: коли б держава дала до рук кожному філологові добрий словник, скільки б тут відпало для професора цитування; і залишилися б лише ті виклади, яких і справді було б потрібно. Професор міг би викладати лише те, що його цікавить, і що цікавить студента. Що на виклади не ходять — це факт; хіба не було б моральніше, коли б завели порядки як у науковій інституції, себто, аби поруч з викладами використовувано було все те, що дає освіту, і також щоб викладали тільки про те, що цікавить, що доповнює читання і т. п. Треба було б також більше змушувати до мислення. Від того всього терпить не лише само студенство, але й професори. Я багато чого навчився б, коли б і собі міг почути, що думаєте ви. Цього пощастить досягти лише через ближчі духові взаємини.

В новішій добі повстають семинарі, і це ті вади паралізує, але в дуже скромній мірі. Семинарі мусіли б мати свої часописи, приміщення, свою бібліотеку. Тут студент бачить, як працюється. При освіті головна річ — це метода: навчитись як це треба робити, цього молодий студент із викладу не збагне.

Повстає питання: відвідувати виклади чи ні? Я сказав би: деякі так, деякі ні. Тим більш ходив я на виклади, чим більше зростав сам; зокрема, коли людина вже опанувала шкільні предмети, то вона має з викладів велику користь. Того на початку нема, бо ґімназія й університет од себе відірвані.

Нарешті третя вада в тому, що звязок академика з університетом поривається, як швидко він закінчив іспити. Але по всіх усюдах це не так, як у нас. Тут теж була б конче неминуча реформа, й то така, щоб були влаштовані вищі повторні курси, напр., учительство має такі курси. Вони були б потрібні для всіх. Коли вже людина має свою практику і досвід, коли вже нема шкільних турбот, тут був би виклад для нього і для професора, який багато б чого дізнався, дуже корисний. Це було б дуже легко влаштувати; наприкл., тижневі курси для ріжних фахів. Правда, в нас ненормальні умови, але для вас, хто хоче здобути освіту, є завданням і обов'язком, щоб цих вад і аномалій ви були свідомі. Перша велика ненормальність є та, що університет один і той не повний; ні з

якого боку він не задовольняє, бо багато катедр навіть не обсаджено. Як ми тут стоїмо позаду інших народів, напр., за Німеччиною, де є 22 університети?! І вина не лише в нас, але також і в віденській владі.

Насамперед треба мати другий університет. Коли б ми і справді дбали про культурну працю значно більше, ніж досі, то вже мусили б казати про третій університет. Хіба ж таке багате місто як Пільзен не могло б само утворити університет, коли б не витрачувалось стільки гроша на пільзенське пиво.

Ми не маємо чеських підручників. Хіба ж це не прикро, коли ж я, як професор, мушу подавати джерела: чеських нема, подав назву анґлійську, французьку, та студент не володіє ані анґлійською ані французькою мовами, лише німецькою, — і я мушу постійно вказувати на німецькі книжки. Це є національна брехня, що ми воюємо проти німців, але вчимося з німецьких підручників; це просто скандал, що на чеському університеті нема чеських підручників. Це справа не філософії, але якогось спритного видавця.

16.

Слово про іспити.

Дуже часто чуємо від ліпших студентів, що іспити роблять їм великі труднощі, і часто менше здібний студент ліпше зробить іспит, ніж сту-

дент, що більше працює. Хай у нас, у цьому, інші умови, як по інших університетах, а всеж я завжди радив би можливо швидче позбутися іспитів. До іспитів треба трохи школярського ставлення, і тільки людина почне глибше міркувати, іспит не смакує. Ґетеві, бач, не шкодило, що він був доктором прав. Є в цьому часто якесь перестаріле ґеніяльництво думати, що іспит деґрадує здібності; тому то є конечне відбути цю справу; зокрема здібні люде мали б як найскорше покінчити з такими дрібничками. В наших дрібничкових обставинах багато здібних людей гинуть тому, що від них теж вимагають те, що кожний міг би виконати.

17.

Про популяризацію науки.

Знов у нас і тут бачимо ненормальні умови. Ми не можемо так легко говорити про поширення університетської освіти, коли не маємо й одного повного університету. Тому, що умови є своєрідні, мусить бути теж і особливий спосіб популяризації. Перше побажання є, щоб наш університет був би повний; друге, щоб був заснований другий університет. Тоді б тільки була черга на завдання дбати про поширення університетського знання. Поширити університетське знання в нас мусілиб і моглиб, але, як то в нас водиться, ми завше кличемо високий уряд, щоб це за нас зробив; уряд того не робить, і ми теж нічого не робимо.

Візьмемо Пільзен. В Пільзні є стільки шкіл: реальні школи, ґімназії, торговельні школи; є там, напевно, сто професорів і учителів. Невжеж поміж них не знайшлось би п'ятьох, що хотіли б викладати? Ось так і могли б улаштувати курси. Розмовляв я з людьми з ріжних міст, умовилися: цього року зачнемо, чекав я, чекав — ну, розуміється, не зачали. Ті умови такі дивні, що коли б людина не мала більше досвіду й терпіння, мусіла б зі шкіри вискочити.

Головна річ при всіх тих викладах є:

а) щоб теми були відповідні, практичні, а разом з тим і теоретичні; щоб надавалися для публики. Неминуче треба знати життєві умови слухачів. Тема мусить саме відповідати вимогам публики. Потрібно знати тих, кому викладається. Тим то в Лондоні, і в Анґлії взагалі, студенти, що викладають робітникам, живуть із ними в робітничих кварталах:

б) І в тих популярних викладах мусить бути система. Це зле, що тої системи бракує, що під популяризацією розуміють якесь збірання сметанки: послухати цікаві річі, новинки, щось надзвичайного. Тим тільки поширюється поверховість, а вона є згубна. І в популярних викладах той, хто слухає, мусить навчитися мислити, призвичаїтись до того; а як що сам не збагне кожного слова, то мусить відчувати, що мислення — праця. Публика мусить відчувати, що розумово працювати — тяжка річ; кожний же, хто викла-

дає, повинен вирішити, що надається для популяризації. Є ділянки знання, що самі по собі досить популярні. Землепис, історію можна так подати, що її може кожний слухати. Є ділянки знання, де це не легко зробити, або ж ділянки, де це зовсім неможливо: вища математика, закон Н'ютона. І коли навіть хтось зумів би на ці теми зробити популярний виклад — завжди це буде тільки щось приблизне. Тому популяризувати науку значно тяжча проблема, ніж більшість людей собі думає. У нас думають, що популяризувати може хто завгодно. Це, одначе, може виконати лише той, хто стоїть на вершку науки. Хто сам ще не готовий, як би міг популяризувати?

Отже, популяризація науки, де-інде, певно не так тяжка, як у нас, але мусимо звикати пристосовуватись до наших надзвичайних обставин.[7])

Дуже важливо було б також подбати про діточу літературу. Як виховуємось з дитинства, як виховуємо своїх дітей, цього ще ми не продумали.[8])

18.

Популяризація мистецтва.

Мистецтво легше популяризувати, ніж науку, воно є приступніше, промовляє безпосередньо до серця людини. Музика, вірші не потрібують отих

---

[7]) Додаток: § 12.
[8]) Додаток: § 14.

коментарів. Тут дасться багато й багато зробити, бо ж мистецтво куди більше, ніж звичайно ми це думаємо, допомогає при науковій праці. Обмана, що наука й мистецтво так розходяться — незалежні від себе; de facto вони дуже й дуже від себе обопільно залежні: наприкл., нова ромáнова література, у великій мірі нам, у Чехії, заступає літературу взагалі, і наукову. Театр має величезне значіння; тут для загальної освіти велика трибуна, звідки можна впливати на масу. Мова йде про те, щоб великим масам подавали провідні думки. Всі мистецтва можна було б використовувати в цьому напрямку. Хто хотів би про цю справу глибше подумати, хай простудіює твори анґлійця Johna Ruskina. Той з'ясовує, що ціле мистецтво в основі своїй є морального походження, що воно може вести до моральних цілей і що воно сприяє освіті. Не тільки приватні помешкання мали б бути гарно впорядковані, цілі міста, особливо громадські будови мали б бути взірцем мистецтва. Така естетична праця, продумана аж до дрібничок, могла б піднести, естетично й морально, цілий народ, а тим і загальна освіта значно поширилася б.[9])

19.

Про самоосвіту.

Самоосвіта у нас потрібна куди більше ніж де-інде. Нам можуть заперечити: чому саме у нас

---

[9]) Додаток: § 13.

молода людина мала б таке тяжке завдання — вчитися більше, ніж де-інде?

Насамперед роблю ріжницю між самовихованням і самоосвітою. Самовиховання тяжке, але самоосвіту можливо і слід вимагати в нас тому, що маємо інші обставини, ніж де-інде. Коли ж проблема малого народа є проблемою, і проблемою великою, то академічна молодь мусить цю проблему малого народа продумати, і кожний мусить хоч трохи старатись урівноважити її продуманою працею. Іншої помочі нема для слабшої людини супроти сильнішої, як використати все, що можливо, щоб сяк-так зрівнятися з сильнішим. Думаю, на підставі спостережень історії й життя, що ми через свою дрібноту, колиб тільки зрозуміли ось цю дрібноту, могли б дорівнятись куди більшому й великому народові. Але конче треба схотіти ті ріжниці збагнути, що є причиною цієї дрібноти, ті причини усунути й використати свої сили куди більше, ніж ми це робили досі.

Маємо тут подвійне завдання, — поперше, мова йде про поповнення того знання, що його кожний із нас потрібує й що його, принаймні в офіційних школах, не дістаємо; друге завдання, при нинішніх наших обставинах стреміти до філософської синтези, про об'єднання ріжного знання, про загальну освіту під одним кутом погляду, про філософічний, досконалий погляд на світ.

Цього ніхто з нас не дістає. Уявім собі таку синтезу, яку, напр., мають німці, де вже давно

існують визначені філософічні напрями, школи, що мають свою традицію, де одиниця є ведена. У нас постійно починаємо спочатку, ми тільки тепер починаємо робити історію. Тому, саме, важливіш мати програму й зуміти всі ті первні сполучувати, щоб із того саме повстало орґанічне ціле. Стремлінням нашим має бути: свідоме, продумане творення історії.

Це означає, що потрібуємо знання чужих живих мов, як що маємо за сучасних обставин завдання це здійснити. Це є бік освіти, з вигляду, формальний; знання чужих мов є конче потрібне, й думаю, що кожний із нас уже в ґімназії міг би й мав би одну чужу мову добре засвоїти. Що ж то є — добре знати чужу мову? Той добре знає чужу мову, хто радо читає чужою мовою й уміє вчитися чужою мовою. Без знання чужої мови, того не смієно ховати від себе, сьогодні загальна освіта неможлива; щоб людина придбала освіту, володіючи тільки чеською мовою, це просто неможлива річ. Дурити себе в тому, означає — дурити себе в кінцевих цілях життя.

Повстає питання, яких мов навчатися? Під рукою є відповідь, що насамперед добре знати слав'янські мови, що мають велику літературу: російську, польську, але й інші. При вивченні слав'янських мов маємо ще й інше завдання: порівнянням заглиблюватися в питання, що то є слав'янський дух. Це є щось, а це щось дасться добре збагнути тільки через знання мови. Хотів би з досвіду

звернути увагу на одну річ: що навчитися добре слав'янської мови, хочби польської, є тяжче, ніж про це думають, швидче б сказав, що навчитися мад'ярської мови є легше. Річ ось у чім: що подібніші до себе ці мови, то більше сполягаємо на конструкцію, а не на справжнє знання мови. Людина постійно тільки конструює, вишукує подібні слова, що, мабуть, мають значіння цілком інше. Слово є те саме, але значіння має інше. Або ж коли й тямка є таж сама, так відтінок є інший. Так люде, що вміють читати по-російськи, точного змісту не збагнуть. Той цілий російський дух не є чеський; є ввесь інакший і чужий. Коли вчимося не слав'янських мов, то мусимо вчитися з пам'яти, і таким чином навчимося ліпше й легше.

З неслав'янських мов дав би перевагу анґлійській мові. У нас вже з практичних причин люде будуть вчитися німецької мови. Вже Коменський казав, що мусимо вчитися сусідських мов. Напевно кожний інтеліґент сьогодні знає німецьку мову; чи ж то має так і надалі залишитись, це питання. Коли б це мало так бути, то наша справа стоїть зле. Нашою національною метою має бути по можливості позбавитися німецької мови, тільки не броїти проти неї, а позбавитися духа її. Себто, наша література, школи мусять бути впорядковані так, щоб людина могла і без знання німецької мови засвоїти відповідну загальну освіту. Одиниці завше підуть далі, але продуманим перекладанням дасться знання чужої мови значно об-

межити, саме на ті деякі кола. Що цілий наш народ знає німецьку мову, нам справді це загрожує. Не лишається нічого іншого, як стреміти працювати в тому напрямкові, щоб позбавитися німецької мови на цілій лінії. Справа тут не тільки в інтелектуальному боці, але насамперед у моральному, у певній щирості, що її нам у цьому бракує. Знаю патріотів насловах, що з захопленням говорять про слав'янські мови, але не навчилися ще навіть російської абетки! Мають велику огиду проти німецької мови, але власних синів посилають в університети до німців. Таких прикладів у нас сила-силенна, і ми все це терпимо. Цього погромами крамниць не направимо. Бо ж роблячи це, рівночасно підлягаємо німецькій мові. Молодочеська партія хоче видавати бібліотеку для самоосвіти, і там, на підставі програми, буде видавати майже самі німецькі твори. Що це означає? Це означає тільки величезну нещирість. Річ іде тут про суть нашої моральности. Ми лише на губі маємо свою національну пиху, але не відчуваємо найгірших річей.

Самозрозуміло: загальна освіта, освіта, до якої прагне кожна вдумлива людина, мусить бути світовою. Це не означає блукати світами, політично-національний космополітизм, але тільки зрозуміти світ із нашого, чеського, погляду. Ґете казав: «Світ, бодай би був він більший й обсяглііший, є кінець-кінцем ніщо інше, як розширення нашої істоти і не дає нам більше за те, що дає

нам наша істота». Це є правда, і має силу це і для нас і як раз для нас. Чужою допомогою світового значіння ми не досягнемо, але мусимо його здобути власною працею; саме, мусимо свої умови перетворити на світові. Чеський народ мусить стати світовим, чеське питання мусить бути світовим, а це стане лише через нашу власну працю. Кожна людина є glebae adscriptus (до землі прив'язана), кожний буде найліпше працювати там, де він народився. Багато людей не всидять дома, блукають світом, шукають заспокоєння бог-зна де в чужині; це марно — не знайдуть його: лише дома можемо працювати успішно. Кожний найліпше знає, де йому чобіт муляє: ми найліпше знаємо домашні обставини. І тільки коли припиниться така непостійність, що її ми маємо, коли перестанемо шукати світового там, де його нема, коли зосередимося на собі, дома, тоді тільки пізнаємо свої скромні сили і навчимося ліпше ними господарювати та навчимося щось робити. Малий народ не може мірятися з великим, але саме тому й мусимо старатись, щоб наша загальна освіта, як що вона стає що-раз вселюдською, разом з тим була б й національніша, себто була б зрозумінням справжнього чеського духа й нашої історії. Коротко кажучи, працювати для того, щоб досягти справді національної освіти. Це є доволі тяжка річ. Тяжча в нас, ніж де-інде, де національну освіту подають уже у школах; всього того у нас бракує, а тим то наше завдання, особливо

інтеліґенції, є: черпати з історії, пізнавати те, що є справді чеське, і впертою тяжкою працею домагатись того, що я назвав би національною культурою й національною освітою.

Така праця, якщо вона має бути успішною, здебільшого, а головно для людей молодших, обумовлюється спільною працею. Взагалі міг би твердити, що праця є лише тоді успішна, коли є спільна, коли працює не один, але більше людей. Праця eo ipso означає: помагати людина людині; праця eo ipso є соціяльна. Для людини молодшої, ще недосвідченої, добре приєднатися до якогось вже досвідченого цілого й там працювати; для студента — бути членом якоїсь корпорації, орґанізації; коли вже не до студенського товариства, то хай приєднається до якоїсь іншої корпорації. У нас досі студенство вступало до політичних партій. Це, при наших обставинах, зрозуміле, а може й потрібне, але напевно однобічне. Сьогодняшні соціяльні обставини вимагають, щоб студенство далеко більше цікавилось добродійною працею, на яку досі не звертають уваги. Наприклад, маємо в Чехії товариство, що піклується про те, щоб людина по виході з в'язниці вдержалася в суспільстві. Для такої людини це дуже тяжко, бо суспільство саме просто штовхає її знову на той шлях; це, правда, може трохи перебільшено. Для цього є товариства, що про таких піклуються. Таких товариств у Празі є досить багато. Наскільки я знаю, то про таку працю студенство ще й не по-

думало, а я певний, що доки не буде у нас такої малої політичної праці, не посунемось далеко наперед. Кожна молода людина з успіхом приєднається до цілого, де працюють для доброї цілі. З того є подвійна користь: по-перше, при зрозумілій розкиданості і непевності молодої людини вона має перед собою, поставлену цією орґанізацією, певну ціль; може не дуже велиќу, щоб могла відповісти всім її фантазіям, але певну й добру; по-друге, ми в такій корпорації приходимо до звязку з людьми й навчимося спільно працювати. Ця подвійна користь велика, а тому добре шукати такої спільної праці.

Це все матиме значіння тільки тоді, коли кожний з нас буде мати певну програму, ціль для праці. А саме — цілі дальші, і цілі ближчі. Кожний чин має вйпливати з цілого світогляду й бути його виявом. Отже, не випадкова праця, але для певної цілі.

Не хочу цим сказати, що людина впливає тільки тим, про що вона думає. Ми дуже часто впливаємо саме тим, чим не хочемо впливати, і це правда, що при розробленні до дрібниць свого пляну, ми впливаємо на інших людей не тим, що ми вимізкували, але цілим своїм характером, цілим своїм життям — і чи не найбільш життям. Кожний із нас своїм життям впливає більш, як своєю філософією. Але тим потрібніше дбати про ту програму, щоб наш характер, наше зусилля були певно зосереджені. Нема сумніву, при цьому

згадую слова Віктора Гюґа, що наші непевні туги й ідеали мають величезне значіння. Але не вистарчить постійно жити в тій млі, бо ж ті туги треба одягти у слово і програму. Наша життєва праця полягає в тім, що з одного боку постійно намагаємося йти наперед, прагнемо й пориваємось, а з другого боку при тому знову та тяжка праця, оте випрацьовування отої життєвої програми. Одне другого не виключає, і ми завше забезпечені, як що маємо таку певну програму.

20.

Соціяльна й політична освіта.

Насамперед про політичну освіту. Політична освіта є потрібна, а в наших обставинах ще потрібніша тому, що виходячи з сьогодняшньої ситуації політична праця є важлива, а в даний момент чи не важливіша за інші; але, як то буває завжди: що в усіх на очах, про те найменше міркують. І в той час, як наші політичні задачі є великі, наша політична освіта є дуже мала.

Перше питання, що є політична освіта, чи можлива вона й чому її досі бракує? Бракує її тому, що велика більшість людей не вважає політику за такий хист, якого можна б навчитися; і досі є обмаль людей, які і справді переконані, що можна навчитися й політичному хисту, що й політика вимагає фахової політичної освіти. Конт порівнює сьогодняшню політику з медициною дав-

ніх часів. Сьогодні політика є таким повним таємства знахарством. Як із нього розвинулася наукова медицина, так і політика має стати наукою. Люде цього й досі не розуміють; мабуть тому, що суспільні явища так дуже компліковані, що людина не без труда розуміє все те́, що є суспільство й його розвій, а через це, хоч у природознавстві, технології, віримо в детермінізм і керуємося ним, — у політиці ще не визнаємо можливости такої точної теорії.

І коли політика є точна наука й точна практика, то яка політична проблема є головна для теоретичного думання? На це тільки одним — одна відповідь: є єдина політична проблема, соціяльна, історична — зрозуміти відношення індивідуума до суспільства; іншими словами: проблема індивідуалізму й колективізму, з'ясувати, через що індивідуум стає істотою суспільною; практично це означає, як має індивідуум ставитись до суспільного цілого і як має дістатись у правову сферу, в сферу чинности інших індивідуумів? Нарешті, в ділянці теоретичній і практичній зрозуміти, що людина є тварина громадська. Проаналізувати, що в індивідуумі є суспільного, тяжко тому, що наше знання є наскрізь індивідуальне, що в ньому ми нічого не маємо колективістичного. Відціль і постійна суперечка між індивідуалізмом і колективізмом. Тут не йде мова тільки про господарський індивідуалізм — колективізм, але про пізнавчу, метафізичну проблему:

чим є індивідуум, будучи в суті суспільною істотою, які обов'язки індивідуальні й які соціяльні?

Наскільки велика ця проблема і що вона фактично охоплює, бачимо з того, як досі визначали відношення індивідуума до суспільства. За давньої доби цілу політичну чинність, кожне історичне явище пояснювали безпосерднім впливом богів, як вияв якоїсь вищої істоти. Цей давній погляд одначе панує й досі. Кожний чин, після цього погляду, є індивідуальний; але той індивідуальний чин вважають за вияв цілого, а той вияв цілого знову за щось, в чому проявляється божество. Про поетів і досі так думаємо; ґенія — мистця вважаємо за віщуна, за цілком іншу істоту, ніж звичайну людину. Великі політики, мовляв, це люде з милости божої. Таке задивлення, згодом, змінилося, і одиниць почали вважати за, свого роду, півбогів і півлюдей: героїв.

Думаю, що насьогодні це є дуже розповсюджений погляд. Посла у нас вважають за героя, й кожну людину, що визначилася, правдами й неправдами, уважають за такого героя. Карлей є пропаґатором такого погляду. В найновішій добі повстає більш демократичний погляд, де, супроти одиниці, ціле висувають наперед, і де одиниця уступає перед масою. Це погляд — соціялізму, політичного лібералізму, погляд Толстого (напр., його Наполеон у «Війні й мирі»). Хоч у практиці й тут одиниця значіння має більше, ніж то думає

собі Толстой. Толстой сам якось бачить в мужикові того великого героя, але і ті поодинокі вожді, як Кутузов, властиво знову набувають значіння, яке мали раніше.

З того бачимо, що погляд про відношення індивідуума до маси далеко ще не усталений, а проблемою є визначити це відношення не тільки з боку психологічного, але головно з боку вроджености й етичности. Коли ж з'ясуємо індивідуальне знання, мова йде про те, щоб установити, що є моє і що не моє, що маю родового, ройового в собі; чим я є, як говориться, психологічною частиною соціяльного орґанізму. Маркс цілком певно каже, що знання не є індивідуальне, але eo ipso колективне. Отже, нема індивідуума. Правда, в найдальших межах цей погляд є фальшивий, але послідовний.

З логічного боку повстає питання: до якої міри маю правду я і все те, чому мене вчить логіка (в засаді індивідуальна), і до якої міри має правду колектив? На практиці ж це питання розв'язується тим, що визнають принцип більшости; правда, погляду всіх не вдасться визначити, а тому це визначається приблизно більшістю послів.

І не тільки в парляменті, але, більш менш, всі ми підпорядковуємося більшості: більшість це сказала. Що є меншість і що є індивідуум? Треба вказати правила, на основі яких визначається правда. Правда не залежить від більшости, вона

є вислід індивідуальної праці, тому постійно визначаються права, себто правда, меншости, тому сьогодняшня проблема для парляменту є: установити такий виборний порядок, який забезпечував би думку загалу. Є питанням, як забезпечити політичне, й не тільки політичне, але в кожній праці, і фахове знання. Поступовіші політики не помиляються, що принцип більшости, який панує в політиці, є щось цілком переходове, це є перша спроба привести до здійснення думку цілого. Поруч із парляментом політично працюють окремі відділи; це є засоби, як поруч із думкою більшости здійснити фахове знання. Далі йде поділ праці між бюрократією й парляментом. Парлямент не має й десятини тієї сили і права, як адміністрація. Справжнє кермування державою знаходиться в руках адміністрації, і тільки посередньо парлямент впливає своїм доглядом на той апарат. Звідси велика проблема на практиці, як сполучити парлямент з бюрократією; це є знову проблема, як привести до згоди колективну думку з індивідуальною й фаховою.

З боку етичного рівно ж є питання, в якій мірі правда залежить від маси. Чи є те правдою, що проголосує більшість, чи те, що мені говорить індивідуальна свідомість? Відціль випливають суперечки між індивідуумом і масою; анархізму проти соціялізму.

Розуміється, що тут для людини, що мислить, приходить завдання проаналізувати з психологіч-

ного боку відношення індивідуума до цілого. Індивідуалізм, на мою думку, є багато підставніший, ніж колективізм, що цілком нищив би знання й індивідуальну свідомість; з цим поглядом на практиці пов'язується ще рештка давнього погляду на політичних керманичів, що, буцім то, ці керманичі, супроти інших людей, мають якісь виїмкові знання. Це є своєрідний політичний окультизм, жрецтво, авгурство, ніби посол, по обранні, раптом почав більше розуміти, як до того; є це погляд, що ніби політичне знання щось не людське, але надлюдське. Часто говориться про надлюдську посольську працю. Посол і сам потім приходить до такого настрою, що вважає себе за жерця, за авгура; і це є взаїмне; він у тому і не винний більше, ніж останні. Так дивимось і на священика й на медика. Цим поглядом переймаються навіть і при найтверезішому світогляді, і він перешкоджає правильному зрозумінню того, що є індивідуум, а що індивідуум — провідник. Керманичі є й будуть, але є питанням, як цю визначну діяльність судити й оцінювати? Провідне положення можна визнати й при демократичному світогляді, але не сміємо в ньому вбачати нічого надприродного. При такому погляді на провідника будуть його критикувати, а з цього скористає загал. Така критика тих індивидуумів багатьом здається згубною, і часто люде з добрими намірами на неї погримують. Поширена думка, що, мовляв, критика нищить надхнення, а без надхнення ні-

чого не зробиш. Правда, надхнення є дуже потрібна річ: надхнення, віра, надія в те, що робимо; людина, що тільки критикує, багато не зробить. Але загально визнано, що без освіти й знання не можливо рухатися вперед. Тоді, отже, проблема, як зберегти надхнення при здоровому й ясному розумі? Гавлічек є людина над міру надхнена, готова все принести в жертву, а при тім же постійно вимагає критики й ясного мислення, а зокрема доводить, що без ясности не може бути належного надхнення; без ясности це буде сліпа пристрасть, фанатизм. Неруда каже: не сліпа, але свідома любов є справжня. Може статись, наприкл., у нас сьогодні, коли проти старих звичаїв і ґенерації враз забуяє критика: що оті критики є несправедливі щодо старих, чи навпаки, що старі дуже дотримуються старовини. Тут не залишається нічого іншого, ніж поступати після засад моралі. Але без ясности не буде належного надхнення, — і в тій критиці знову ж надхнення. Надхнення проти надхнення, розум проти розуму. Без надхнення навіть і критика була б неможлива. Старше панство має більшість, а більшість має всі засоби, щоб переслідувати молодші ґенерації. Те, що має силу для надхнення старих, те в силі і для надхнення молодих. Не маємо іншої міри, як логіку, і тільки логіку. Де немає критикування, запановує авторитет, а це могила всякого мислення в науці й у політиці. Кажуть: військо потребує дисципліни; і це є правда, але колиж військо

стане перед ворогом, кожний старшина має пляни в кишені, при рішучому чині не може міркувати: бо ж там він уже мусить діяти. Так і в кожній практичній ділянці. Поет, який хотів би щойно тоді вчитися, коли вже має творити, це була б помилка — бо ж він уже має бути освічений і має стояти на висоті доби, повинен уже засвоїти провідні її ідеї. Але як тільки починає творити, забуває про себе, про життя.

Подібне буває і при надхненій праці, скрізь. Тут мусить бути попередня освіта, не хвилеве набирання знання. Людина має бути освічена в цілому, сформована своєю освітою, а це виявиться аж на практиці. Сьогодні, коли держава все щораз більше перебірає на себе чинність, коли стає чимсь, чим раніше не була, чимсь цілком іншим, ніж була абсолютистична держава, сьогодні політична діяльність стає ріжноманітніша, а тому треба передумувати те, як його використати все для політичної цілі. Ми здебільшого думаємо тільки про політичну, соймову, парляментарну діяльність, але це помилка: кожний із нас може бути політично чинним, якщо постійно буде чинний у свому фаху: нехай це учитель, медик, будівельник — тільки б добре працював.

Поруч із цією широкою політичною працею потрібна ще й інша, у вужчому розумінні, політична праця. Завдання кожної освіченої людини — давати освіту народові, також дбати про самоосвіту. Звязок кожної одиниці з масою є добра

справа. Не знаю, як це можуть ставати перед своїми виборцями, давати їм поради, а разом із тим не хотіти від них багато дечому навчитися! Але це і справді є вміння дечому навчитися від маси. Ясно, коли б фаховець хотів навчитися щойно від народу свого фаху — то загинув би; мусить зуміти сказати: цього не розумієш. Але кожний, хто живе з людьми, багато чому може навчитися. Від найнезначнішої людини можемо вчитися; з одного слова, з руху можна багато навчитися. Але передумовою цього є певна любов до того народу. Любов інша, ніж панібратство в корчмі. Інтеліґенція не живе з народом; коли б жила, багато, багато навчилася б од нього, а народ рівно ж від неї.

При такій політичній діяльності, в ширшому й вужчому розумінні, не йде мова лише про чинність у товариствах, але й поза товариством, поза партією, скрізь. Скрізь можемо працювати, де стоїмо й ходимо, для себе і для загалу.

І особливо одна річ мала би бути ясною для політично освіченої інтеліґенції, а саме, що скрізь, по всіх наших чеських землях, по ріжних усюдах, мали б бути люде, які, хоч формально й не об'єднані в товаристві, стані, а все ж розуміли б один одного: такий tacitus consensus. Де в народі бракує такого порозуміння, там є зле. Кожний народ, церква, держава, суспільство, товариство загине, як що не має членів, які без особливої умови розуміють один одного. Чому не може хтось у

Празі, Пільзні, Опаві спостерігати те, що робиться навколо, й робити з того логічно однакові висновки? Це й є отой tacitus consensus. Уявім собі, що в кожному місті була б принаймні одна людина, яка б спостерігала наше чеське життя, однаково думала, однаково робила висновки й на основі того працювала; це було б несвідоме, нестатутове т-во людей, які мали б найбільшу вагу. Цього в нас бракує. Нема у нас політичної дискусії як у інших народів, а особливо в великих; наприкл., у німців можемо спостерігати цей великий consensus у цілях, у напрямках; він виявляється в ріжних партіях, це й дає німецькому народові таку силу, а є небезпекою для народів, де цього немає.

Щодо тактики, то не може бути питання для нас, чи радикальна, чи менш радикальна, питання є насамперед: чи це є правильно чи ні, а тоді вже як боронити на основі переконання й темпераменту, оту свою правду. Не дати свого переконання придушити товариством, партією, нічим. Робити опір тому безперестанному компромісуванню, що бачимо скрізь і скрізь по Чехії. Ми сьогодні знову при тому, що між найкрайнішими напрямками нема ніякої ріжниці. Думаю, що й дуже завзятий партійник буде в багато дечому згоджуватися з іншими партіями, якщо однакові цілі, і є досить освічені, щоб їх лише зрозуміли й знайшли засоби для них. Повстане така своєрідна співчинність партій. І ми побачимо в кожного по-

літично освіченого народу, що найкрайніші партії працюють на свою користь; кожний партійник знає, де його політичний противник сприяє загалу, а тому в найбільшому бою є певна межа, яку войовники не перейдуть; цього знову ж вимагає отой tacitus consensus. Це не є згода мертвих, але згода людей з незалежним однаковим поглядом[10]).

21.

Про компроміс.

Про компроміс треба було б говорити багато. Звертаю увагу на твір про компроміс анґлійця Морлея. Кожний компроміс є поганий. Критичне питання при компромісі є, чи мова йде про засаду, чи ж про індиферентну річ, Якщо засада в небезпеці, то компроміс морально недопустимий. Але з досвіду знаємо, що таких випадків, де мова була б тільки про індиферентну річ, є обмаль. А тому найчастіше компроміс означає зречення засад, а тоді повстає той етичний і політичний дилетантизм, що його бачимо в нас. Виборці в нас однаково одголосують радикальну резолюцію, як, може за годину, консервативну; я не дивуюсь масі виборців; людина з села цього не розуміє, не бере в цих річах ніякої участи, може за життя свого й почула лише двічі політичну промову, але якраз інтеліґенція це робить, це є питання дуже обмеженого світогляду інтеліґенції.

---

[10]) Додаток: §§ 26.—29.

Тут не залишається нічого іншого, коли має настати зміна, як почати з того, що засвоїмо собі кожний належну політичну освіту й що будемо мати більшу відвагу боронити правду, не боятись висловлювати свою думку, чого сьогодні не роблять. Не підлизуватися до народа й не казати: народ хоче те й те. Чесність просто вимагає, щоби взаємини індивідуума й загалу визначали інакше, ніж це роблять.

Література.

Kraepelin, Emil: Zur Hygiene der Arbeit, 1896.

Kraepelin, Emil: Über geistige Arbeit, 1894.

Bücher, Karl: Arbeit und Rhythmus, 1896.

Mosso, Angelo: Die Ermüdung (deutsch von Glinzer), 1892.

Г. В. ОМЕЛЬЧЕНКО.

ДОДАТОК.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДУХОВОЇ ПРАЦІ В Ч. С. Р.

Минуло більш сорока років, як Т. Ґ. Масарик кинув в маси свої сформульовані погляди на дрібну духову працю. Подаючи читачам в перекладі працю Масарика, ми, як додаток, подаємо стисло, в цифрах, малюнок (розуміється, далеко неповний) дрібної духової праці чеського народу — малюнок суми дрібної духової праці поодиноких осіб в ріжних товариствах... Лише в Празі їх більш 7.000.

Із наведених таблиць (подекуди роздільно) видно, що духова праця чеського народу йде попереду духової праці інших народів, які входять в склад Ч. С. Р. Цифри, досягнені вже чехами в тій чи іншій ділянці, для інших народів Ч. С. Р. є лише метою, до якої вони прагнуть.

1.

Грамотність.

(Відомості на 15./II. 1921. р., вік населення — від 6. року).

Мірою культурности населення є % його грамотности. Ріжниця між східними і західними землями Ч. С. Р. є велика.

	% грамотних
Чехія	**97.7**
Морава	96.8
Шлеськ	96.0
Словаччина	85.5
П. Р.	53.8
Ч. С. Р.	87.7

2.

Шкільництво.

В 1927.—28. шк. році в Ч. С. Р. загалом було 21.842 школи з 2.256.148 учнями.

3.

Середні школи:

	кількість	учнів
Гімназії, реальні школи, семінарії	348	**94.860**

Інші школи:

Вищі початкові шк.	1.781	277.541
Народні шк.	14.333	1,455.636
Материнські шк.	1.718	100.034
Хліборобські шк.	261	9.459
Народні хліборобські шк.	772	36.218
Торговельні шк.	104	27.005
Промислові і фахові шк.	277	54.564
Ремісничі шк.	2.006	159.919

4.

Високі школи:

		кількість студентів
Університети	4	16.663
Факульт. не звязані з університ. .	2	305
Вищі технічні школи	4	10.734
Інші вищі школи	3	1.035
Академія мистецтва	1	162
	14	**28.899**

5.

Академія Наук.

Вищою науковою інституцією є Академія Наук. Вона складається з 276 членів (з них дійсних членів 131). При Академії стало працює 13 комісій.

6.

Бібліотеки.

87.7% грамотного населення Ч. С. Р., 21.842 шкіл з більш, ніж з 2 міл. учнів, були підвалинами приняття державою законів, що далі поглиблювали і поширювали народню освіту: 7. II. 1919. р. принято закон про організацію народніх курсів для громадської вихови, 22. VI. того-ж року закон про публичні бібліотеки. Закон зобов'язував місцеві самоврядування асигнувати на бібліотеки, пересічно на кожного мешканця, від 30 гел. до корони. Але населення асигновувало на бібліотеки

більші, ніж за законом належало, суми. Щоденники і фахові органи зазначали ці населені пункти, а це було для інших стимулом і собі не відстати в щедрості на народню освіту; — цифри наочно малюють як близько до серця було принято справу народньої вихови й бібліотек: до 1927. р. повстало **10.893** місцевих освітніх комісій, більш **100.000** працьовників добродійно віддають свій час на цю справу, держава асигнувала більш 40 міл. к. ч., громади ж майже 80 міл. Кількість бібліотек зросла до **15.355** з 5½ мільйонами примірників книг; бібл. мають прибутків до 16 міл. к. ч.; улаштовано до **170.000** лекцій, 10.500 курсів і до 250.000 ріжних культурно-освітніх розваг. В 1928. р. курси і лекції відвідало **3,975.131** осіб.

Більш детальний малюнок публичних бібліотек для громад з населенням менше 2.000 душ є такий на 31. XII. 1927. р.*).

Кожна ж громада що має більш 2.000 душ**), має навіть подекілька бібліотек. Коли взяти разом всі населені пункти Ч. С. Р., то всього бібліотек нараховується: Чехія 8.151, Морава і Шлеськ 3.482, Словаччина 3.451, П. Русь 271, — **15.355**; кількість примірників книг **5,444.884**; читачів **880.326**; випозичених з бібліотек книг **14,440.593.**

---

*) Див. таблицю на стор. 94.

**) В Чехії, Мораві й Шлеську таких громад 934.

Край	Мова	Кількість громад, що мусять мати бібл.	Кількість бібл.	Кількість прим. книг	Читачів	Позичок книг
Чехія	чеськословацька .	6.384	5.895	2,613.904	318.826	6,576.466
	німецька	2.732	2.256	923.353	149.859	2,342.689
	Разом	9.166	8.154	3,537.257	468.685	8,919.155
Морава Шлеськ	чеськословацька .	2.808	2.632	1,068.506	181.742	3,459.891
	німецька . . .	843	791	382.484	58.335	959.212
	польська . . .	73	59	14.593	3.990	41.863
	Разом	3.724	3.482	1,465.583	244.067	4,460.966
Чехія, Морава,, Шлеськ*)		**12.840**	**11.633**	**5,002.840**	**712.752**	**13,380.121**

*) На Словаччині і П. Р. закон про бібл. став діючим лише з 1926. р.

7.
Щорічна кількість виданих книг і часописів.

Така кількість публичних бібліотек і любов населення до читання надзвичайно оживили в Ч. С. Р. видання книг і періодичної преси. Лише зарегістрованих видавництв в Ч. С. Р. — **810.**

Число виданих книг: в 1921. р. — 5.999; в 1924. р. — 4. 780; в 1925. р. — 4.721; в 1926. р. — 4.708; в 1927. р. — 3.234; в 1929. р. — **8.114***).

В 1929. р. період. видань було **3.539,** часописів понад **3.000,** політичних (в 1928. р.) **914.**

Головні політичні партії мали часописів: ч.-сл. народні демократи — 97, ч.-сл. народні соціялісти — 72, ч.-сл. соціяльні демокр. — 70, ч.-сл. республ. хліборобська партія — 62, ч.-сл. людова партія — 41, ч.-сл. ремісничо-торгов. партія — 22.

8.
Тираж деяких часописів.

Про любов населення Ч. С. Р. до читання промовляють і тиражі, напр., таких часописів: «Народня Політика» («Národní politika») — 138.000 (недільне число 324.000); «Народня Газета» («Národní listy») — [illegible].000 (недільне число 48.000); «Ческе Слово» («České slovo») — 30.000 (недільне

---

*) Ческою й словацькою мовами — **6.577**; німецькою — 665; російською — 39; «мовою П. Русі» — 32; українською — 20; решту — іншими мовами.

число 194.000); «Вечірнє Ческе Слово» — 370.000; «A.—Z.» — 56.200 (в понеділок — 118.280); «Зоря» («Hvězda») — 294.000; «Пражанка» («Pražanka») — 210.000; «Моравські Новини» («Moravské noviny») — 82.000 (недільне число 94.000). Навіть наукові фахові журнали мають досить солідний тираж — від 1.000 до 10.000 примірників.

9.

Центральна европейська преса. («Центропрес»).

Центропрес засновано в Празі в липні 1923. р. Організація ставить своїм завданням інформувати часописи про життя Центральної Европи; цього досягається щоденною розсилкою бюлетенів, відповідними мовами, до часописів.

Про інтенсивність праці бюра свідчать, наприклад, цифри за квітень 1926. р.: Центропрес розіслав **106.890** рядків інформацій, себто більше 4.000 рядків щоденно.

10.

Праця учителів.

Велитенська культурно-освітня праця в Ч. С. Р. виконується головно учителями; в першу чергу учителем початкової школи, а потім учителем вищої початкової школи. Про працю учителя вищої початкової школи наведемо такі дані. За 1926.—27. р. це учительство виконало: 2.407 бесід з дітьми;

1.312 батьківських зібрань; 2.994 лялькових вистав; 6.173 фільмових вистав; 3.457 шкільних урочистих академій; улаштували 423 діточ. читалень, 434 шкільн. вистав; організували стравування в 458 школах, — разом 19.658 виявів своєї діяльности.

В початкових школах на 100 шкіл припадало 658 ріжних акцій, на вищу початкову 1.140. Поза школою діяльн. учителів вищої початкової школи виявилась ось в чому: 1.858 учителів працювало в повітових освітніх комісіях; 2.062 в місцевих осв. ком.; 2.783 в ріжн. осв. тов.; 1.431 в театральних гуртках; 3.025 в співочих тов.; 5.374 в допомог. шк. тов.; 6.142 в гімнастичних тов.; 2.583 в туристичних тов.; 1.232 в пожежних тов.; 3.995 в повітових і місцевих коміс. забезпечення молоді; 4.298 в Черв. Хресті; 1.339 в ріжн. інш. тов. І коли в 1926. р. в сокольських товариствах було виголошено 67.077 промов; 16.444 лекцій; 4.782 бесід; 5.090 розмов; 9.391 вистав; 3.386 лялькових вистав; разом **125.954** виявів діяльности, то це, головно, праця учителя; і здебільшого початкового учителя й учителя вищої початкової школи.

11.

Чинність професорів середньої школи.

(Від осени 1921. р. до грудня 1922. р.).

В законодавчих установах і у самоврядуванні брало участь 241 особи; в освітніх, соціяльних і

інших установах 1.835 осіб несло 3.366 функцій; 485 осіб видали 1.650 оригінальних праць або перекладів; 651 осіб дописувало до часописів; 768 осіб виголосили 5.874 публичних викладів; на курсах мов брало участь 614 осіб (провадили 1.071 ріжних курсів).

12.

Ширення високошкільної освіти в широкі маси.

Публичні лекції для широких мас організували Гостінський, Райман і Масарик в 1899. р. (перша лекція була 5. IV. проф. Райнсберґа). 6. IV. 1899. р. Масарик виголосив лекцію на тему «Розвій европейського суспільства в XIX. віці».

Цей початок за 30 років дав такі цифри: в Празі відбулось 3.639 лекцій, одвідувачів було 390.377.

В Брні такі лекції розпочались лише з 1925. р.; по 1929. р. відбулось 1.404 лекцій, одвідувачів було 91.289.

В Братиславі від 1923. р. улаштовано 261 лекцій.

З Праги по селах улаштовано 2.950 лекцій, одвідало їх 612.203 осіб; з Брна — 1.029 лекцій, одвідало їх 92.532.

По цілій Ч. С. Р. турботами організацій, що дбають про ширення високошкільних лекцій в

широкі маси, за 30 років улаштовано всього 9.578 викладів, одвідувачів було **1,186.401.**

Цікаво звернути увагу, що в Пільзні ця праця розпочалась з 1919. р. і за 9 років дала такі результати: улаштовано 867 курсів, слухачів на них було 32.435. Крім того, відбулось спеціяльних лекцій 1.597*).

13.

Театр.

Могутнім виховничим засобом в Ч. С. Р. є театр. Крім сталих (державних, краєвих, міських і т. п.) театрів, в Ч. С. Р. є багато театральних аматорських товариств. В 1926. р. нараховувалось **1.960** театральних товариств, що входять в ті чи інші театральні центральні об'єднання.

Найбільше об'єднано в Центральному матірньому театральному товаристві (Ústřední matice divadelní): в 1928. р. було *1.566* товариств, власні сцени має *914* товариств; авторського гонорару ці тов-а заплатили 281.173 к. ч.; вистав було: 5.410 ориґінальних п'єс, 621 перекладних п'єс; членських внесків поступило 44.457 к. ч.; витрат за лекції і режисерські курси — 17.390 к. ч.

В дев'ятидесятих роках аматорські театри давали лише 40% вистав ориґінальних творів і 60%

*) Так, врешті, здійснились побажання Т. Ґ. Масарика про духову працю для народу від пільзенської еліти (див. стор. 68. перекладу).

перекладів, в році ж 1927. ориґінальних творів було вже виставлено *86%* і лише *14%* перекладів.

14.

Ляльковий театр.

Але далеко більш поширений в Ч. С. Р. ляльковий театр. В 1928. р. нараховувалось 2.677*) лялькових театрів, за рік вони дали 24.000 вистав**); одвідувачів було **2,300.000.**

15.

Масариків народньовиховний інститут.

Наймогутнішою інституцією в Ч. С. Р., яка дбає про задоволення всебічних наукових потреб широких мас і про культурно-освітні розваги їх — це є Масариків народньовиховний інститут (Masarikův lidovýchovný ústav). В ньому бере участь понад 100 культурно-освітніх організацій.

Праця цієї інституції надзвичайно всебічна: пересилає громадам книги з наліпленими інформативними рецензіями-вказівками, як читати книжки, на що звертати увагу (в 1922.—23. р. р. 2.026 громадам переслано 64.720 кн.); улаштовує: спеціяльні лекції (в 1918.—19. р. р. було улаштовано 494 лекції, одвідало їх 71.961 осіб, себто пересічно

*) Насьогодні не менше *3.000* лялькових театрів.
**) Пересічно денно 66 вистав.

146 осіб); курси мов (в 1923.—24. р. р. було 42 курсів, 1.466 слухачів); позаочне навчання (в 1928. р. оголошено 12 ріжних курсів, записалось 15.000 учнів); народні концерти (в 1919.—20. р. р. улаштовано 67 концертів, одвідало їх 23.681 осіб, в 1918.—19. р. р. пересічно одвідувачів припадало по 508 осіб). Про маштаб праці M. L. Ú. свідчить така цифра: в 1924.—25 р. р. всі його культурно-освітні заміри одвідало **213.867** осіб.

16.

Гусова школа.

Не менш сильною інституцією, яка теж всебічно задовольняє духові потреби широких мас, є т. зв. Гусова школа в Празі. Про обсяг праці її можна судити з таких цифр про її діяльність: від 1918.—1927. р. р. в ній відбулось 759 курсів, з 21. 653 учнями; від 1912. до 1927. р. р. улаштовано 6.000 лекцій, одвідало їх понад 700 тис. слухачів, музичні вечори одвідало не менше, як 250.000 осіб.

17.

Сокольські Т-ва.

Могутньою організацією в Ч. С. Р. є «Сокол». Всього в Ч. С. Р. на 1927. р. нараховувалось 3.136 сокольських товариств, членів 558.659. Сокольські тов-а улаштували в 1928. р. **126.308** культур-

но-освітніх розваг. Сокольських бібліотек в 1926. р. налічувалось 2.414, з 519.599 прим. книг; 100.275 читачів випозичило 4,449.743 книжок.

18.

Туристика.

Туристичний клюб в Ч. С. Р. заложений в 1888. р. В 1929. р. він об'єднував 327 туристичних товариств з 75.017 членами. Клюб має 49 хат, понад 25.000 км. шляхів зазначених для туристів; 644 ночувалень з 9.721 ліжками; за 10 років клюб дав притулок 218.000 мандрівникам; майно клюбу має вартість **14,548.032** к. ч.; річно платиться за асекурацію майна 50.000 к. ч.

В 1929. р. заслали звіти централі 243 відділів; виконано ними прогульок 5.150; промандрували 186.739 км.

Цікаво навести цифри Празького туристичного тов-а: за рік виконано 670 прогульок, взяло в них участь 11.436 членів; промандрували 20.526 км.; за залізницю заплатили 207.000 к. ч.

19.

Ярмарок.

Про рухливість чеського народу свідчить одвідування ним празького ярмарку (відбувається двічі на рік — весною і в-осени).

			кількість одвідувачів
1920	I. ярмарок	. . .	110.735
1921	II.	» . . .	80.315
	III.	» . . .	131.791
1922	IV.	» . . .	100.026
	V.	» . . .	110.357
1923	VI.	» . . .	96.581
	VII.	» . . .	115.316
1924	VIII.	» . . .	133.718
	IX.	» . . .	400.342
1925	X.	» . . .	400.000
	XI.	» . . .	392.540
1926	XII.	» . . .	425.000
	XIII.	» . . .	375.000
1927	XIV.	» . . .	402.560
	XV.	» . . .	375.000
1928	XVI.	» . . .	460.000
	XVII.	» . . .	**560.000**
1929	XVIII.	» . . .	473.000
	XIX.	» . . .	455.000
1930	XX.	» . . .	520.000
	XXI.	» . . .	410.000

Кількість фірм, що взяли участь на ярмарку: на першому — 1.935, на останньому — **2.973.**

20.

Вихова війська.

Демократична влада Ч. С. Р. дбає про те, щоб жовнір в добу військової служби почував себе в

такому ж культурно-освітньому оточенні, в якому він перебував і до вступу у військо. Про освітню працю у війську свідчать такі цифри. В 1928. р. у війську було 5.235 бібл., 118 біографів, 82 театрів, 33 лялькових театрів, 168 радіостанцій, 69 кегельґанів, 63 біліярдів.

В 1928. р. відбулось: 490 академій, 730 вечірок, 5.385 лекцій, 20.982 радіових продукцій, 667 вистав, 129 лялькових вистав, 6.744 фільмових вистав, 338 екскурсій, 1.302 спортових змагань, 167 ріжних курсів, 243 інших виявів освітньої діяльности.

21.

Чеський Червоний Хрест.

В 1928. р. улаштовано 440 самаритських курсів, слухачів було 28.247; 27 курсів гігієни і домашнього догляду за хорими (899 слухачів). Всього в 1928. р. відбулось 9.860 лекцій. Від 1921. р. Ч. Ч. Хр. улаштував 1.626 курсів (32.520 лекцій) для 64.215 слухачів. Від 1921.—28. р. р. розповсюджено **4,838.445** метеликів.

22.

Союз абстинентів.

Союз має більш 30.000 членів.

За 20 років виконав таку культурно-освітню працю: улаштував 12.680 лекцій, 7.400 вечірок, 3.260 навчальних прогульок, 2.865 театральних

вистав, 45 наукових публичних засідань, 36 манiфестаційних зібрань, 3.245 шкільних вистав з діяграмами і малюнками, 1.860 народніх виставок, роздано 2,650.000 метеликів, улаштував 1.450 лекцій для залізничного персоналу.

23.

Масарикова Академія Праці.

(Masarykova akademie práce).

Основні Масарикові думки, що праця мусить полягати на науковій теорії, тоді лише від неї можна сподіватись найвищої виконности і морального удосконалення людини, лягли в основу організованої в 1919. р. «Масарикової академії праці».

Перший параграф М. А. П. говорить, що завданням М. А. П. є орґанізувати технічну працю так, щоб економічно використати здібності кожної людини і всі природні багатства Ч. С. Р. для найбільшого добробуту населення.

М. А. П. в 1927. р. мала 640 членів, що складали вони 23 комісії.

Про розмах діяльности М. А. П. промовляють такі дані: в добу 1923.—28. рр. відбулось 1.473 засідань; одержано: листів 48.049; метеликів 37.157; вислано: листів 41.800; запрошенъ 56.534; часописів 15.100; пакунків з книжками 17.752.

24.

Чеськословацький комітет наукової організації праці.

З рамен М. А. П., в червні 1926. р., повстав «Чеськословацький комітет наукової організації праці». Головна мета ЧСКО стежити за раціоналізацією праці і нормувати досягнення (окремих осіб, товариств) в цій ділянці.

Взагалі в Ч. С. Р. рух раціоналізації праці є надзвичайно великий: існує «Чеськословацьке нормалізаційне товариство (засноване в 1922. р.); в комісіях його працює 1.600 фахівців.

Цікаво зазначити деякі з досягнень в ділянці раціоналізації праці: кількість взірців колес для залізничних возиків з **950** зменшена до **27**; кількість гумових обручів з 290 до 34; шрубів — з 2.300 до 220; ремнів — з 3.600 до 600 і т. п., і т. п.

Зменшення кількости взірців супроводить зменшення виробничих видатків; так, на гумових обручах тепер щорічно заощаджується **7.500.000** к. ч.

Раціоналізацією енергії у Вітковіцьких фабриках щоденно заощаджується 220 вагонів вугілля, у Шкодових — 520 тон.

Фахівці вираховують, що щорічні заощадження мають виносити **20—30 міллярдів** к. ч.*).

---

*) Щоб збагнути реальне значіння цієї цифри, пам'ятаймо, що річний державний бюджет Ч. С. Р. **менше** 20 міллярдів к. ч.

Ще в 1919. р. троє робітників припадало на одно вироблене авто, — зараз один робітник на $1\frac{1}{2}$ авта; в 1918. р. один робітник протягом року виробляв 10.000 kg. паперу, в 1928. р. — 21.000 kg.

Особливо раціоналізацією скоротився термін виготовлення хліборобських машин: в 1883. р. для виробу одної машини треба було 7—8 годин, зараз же лише **45 хвилин.**

25.

Професійний рух.

Після перепису 1921. р. в Ч. С. Р. робітників, урядовців, службовців нараховувалось 3,913.206; з них організовано в товариствах 1,733.979, себто 44,31%; рахується 166 фахових організацій з 1,013.087 членів; в 1921. р. пересічно на організацію припадало 8.864 членів; урядовці і службовці складали 417 організацій з 720.892 членами; пересічно на організацію припадало 2.453 членів.

Одною з могутніх робітничих організацій є «Чеськословацька робітнича громада» (Československá obec dělnická).

В 1928. р. в ній нараховувалось *303.109 членів* (належать до 53 професій); складають 2.871 гурток; членських внесків поступило 21,582.954 к. ч., інші прибутки 31,654.392 к. ч. — разом **53,236.346** к. ч.

На часописи, освіту й агітацію видано 4,512.376 к. ч.; видається 54 органи; тираж одного числа виносить **298.500** прим.

1,733.979 членів орг. робітництва має 341 органів, з тирижем одного числа **1,668.527**; в «Чеськословацькій робітн. громаді» 303.109 членів мають 54 органів з тиражем одного числа **298.500** примірників; коли взяти під увагу, що в деяких родинах є подекілька членів одної професії, то випливає, що, з правила, кожний організований робітник є передплатником свого професійного органу.

26.

Політичне життя населення Ч. С. Р.

Глибше самопізнання людини виявляється в приналежності її до політичної партії. Наводимо цифри, що показують, як в Ч. С. Р. одиниці дбайливо використовують своє право кермувати державою. З одного боку вказівкою цього є кількість політичних партій. Ріжноманітні інтереси, свідомість цих інтересів, витворили в Ч. С. Р. 19*) політичних партій. З другого боку цікаво

*) У виборах до парляменту 27. X. 1929. р. брали участь: 9 партій чеськословацьких, 6 німецьких, мадярська, польсько-жидівська, мадярсько-німецька і комуністична.

звернути увагу на те, як населення дбайливо, шляхом участи у виборах в законодавчі інституції, здійснює своє право кермувати державою.

Після перепису 15. II. 1921. р. в Ч. С. Р. нараховувалось 13,613.172 мешканців; до кінця 1929. р., через приріст населення, в Ч. С. Р. рахується не менше 14,610.000 мешканців. До парляменту мають право вибору особи у віці 21 р.

Ось яка кількість мешканців такого віку мала виборче право до парляменту: в 1920. р. — 7,207.745; в 1925. р. — 7,855.822; в 1929. р. — 8,183.462.

Здійснили своє виборче право до парляменту: в 1920. р. — 6,454.237; в 1925. р. — 7,107.411; в 1929. р. — 7,384.979.

До сенату мають виборче право у віці 26 років. Ось яка кількість мешканців такого віку мала виборче право до сенату: в 1920. р. — 6,047.582; в 1925. р. — 6,659.365; в 1929. р. — 7,096.487.

Здійснили своє виборче право до сенату: в 1920. р. — 5,439.327; в 1925. р. — 6,096.717; в 1929. р. — 6.450.501 мешканців.

Себто, в Ч. С. Р. не менше 90% управнених виборців здійснюють своє виборче право до законодавчих установ.

Очевидно, населення не кермується засадою «моя хата скраю», а навпаки, розбившись на 19 політичних лав, партій, енергійно виявляє свою

творчу волю, розв'язує свою й долю майбутніх поколінь.

Щоб мати уяву про всебічну і зокрема про політичну партійну вихову, наведемо декілька цифрових даних з життя головніших політичних партій.

27.

Чеськословацька соціял-демократична партія.

Чсл. с.-д. партія в 1929. р., в 3.833 політ. організаціях, мала **155.483 членів** (з них 80.031 з міст, 75.452 зі сел); мужчин 129.204, жінок 26.279.

Організаційна праця с.-д. партії за добу 1926. —29. р. виявилась: відбулось засідань управ — 52.250; довірочних зібрань — 10.576; пленарних — 41.792; публичних — 8.949; виборчих зібрань — 8.526; віч — 2.096; лекцій — 5.198; ріжних зібрань і нарад 9.858, культурно-просвітних розваг — 10.370; разом всіх зібрань, нарад і розваг — **149.039.**

Партія має 36 політичних органів; щоденний тираж їх **114.034,** себто велика більшість партійців передплачують один з партійних органів, переважно вечірній. В Чехії і на Мораві, з правила, кожний партієць передплачує один з партійних органів; на Словаччині лише $^1/_3$. Кількість бібліотек 340, з 33.795 прим. книг.

Організованої с.-д. молоді, в 175 гуртках, 5.462; зібрань, лекцій, культурно-просвітних розваг за добу 1926.—29. р. р. — 7.744; партійний орган «Молодий соціяліст» має тиражу 3.000.

Жінок до с.-д. партії належить 26.279. Відбулось за 3 роки: лекцій — 667; курсів — 321; зібрань управ — 2.505; пленарних — 1.340; публичних — 296; культурних розваг — 482; інших партійних зібрань — 845; разом же всіх зібрань було **6.148.**

Праця секретаріяту партії: одержано 78.433 ріжних паперів; одіслано 152.761; метеликів розіслано до міліона.

Партійні школи організовані в 116 місцевостях, промовничих курсів 49; комунальних — 59; інших — 72; разом — 306.

Робітниче гімнастичне товариство (Dělnická tělocvičná jednota) в 1.003 гуртках має 109.085 членів; в 1928. р. всього відбулось 20.173 освітніх акцій, пересічно 18 на один гурток.

Гімнастичне товариство має 5 центральних органів з тиражем в 48.000 прим. і декілька крайових з тиражем 20.000.

Робітнича академія в 70 відділах, розкинутих по Ч. С. Р., має 4.700 членів.

За 3 роки улаштовано 5.763 лекцій; школи, курси — всього забрали 16.981 годин; мистецькі підприємства: вистав — 249; концертів — 61;

вечірок — 92; культ.-освітніх розваг — 156; виставок — 6; взяло участь **238.498** осіб .

Виховні підприємства: поїздки до чужини — 5; екскурсії — 371; ляльковий театр — 112; розваги для дітей — 362; інші акції — 138; всього взяло участь у цих підприємствах: **118.956** осіб.

Загалом же Р. А. в добу 1927.—29. р. р. мала **7.955** ріжних акцій, в яких взяло участь **810.252** осіб.

28.

Ческословацька партія народніх соціялістів.

Другою могутньою політичною організацією в Ч. С. Р. є партія народніх соціялістів. В 1923. р. партія мала, в 2.427 гуртках, 111.122 членів (90.509 мужчин і 20.593 жінок).

Щоденники партії н.-с. зараз є духовою поживою загалу ческого суспільства. Видавниче товариство «Мелантрих» є найбагатшим видавничим товариством. Акційний капитал його понад 4,000.000 к. ч.; річний прибуток його виносив в 1925 р. 21.921.198,74 к. ч.; грубий зиск 1.515.758,74 к. ч. Фонд «Вотицького» (для старих, інвалідів, хорих) виносить 344.433,69 к. ч. Т-во має 530 робітників, 200 урядовців і кільканадцять редакторів. Тиражі часописів н.-с.: «Ческе Слово» — 30.000, недільне число — 194.000; «Вечірнє Ч. С.» — 370.000; «Zpravodaj» — 225.000; «A.—Z.» —

56.200, (в понеділок — 118.280); «Hvězda československých paní a dívek» — 294.000.

Культурну працю партія н.-с. виявляє головно в «Центральній Робітничій Школі» (Ústřední škola dělnická). Декілька цифр характеризують цю працю: в 1926—27. рр. улаштовано 287 курсів; вечірніх початкових шкіл 9; середн. веч. шкіл 4; торговельних і кооперат. шкіл 22; циклів лекцій 20; публичних викладів 632*); лекцій в організаціях і секціях 2.511; урочистих свят 167; урочистих віч 114; театральних вистав 298; концертів 30; академій 31; лялькових вистав 146; бесід з дітьми 125; освітніх прогульок 22; роздано книжок 2.140; відбулось публичних виставок 3.

Праця жінок партії н.-с. В добу 1921.—23. рр. виконано 531 публичних зібрань; 258 курсів, бесід з дітьми 246; днів матері 49; вистав для дітей й дорослих 138; медичних лекцій 98; 64 жінки є членами самоврядувань на селах, 15 в міських радах, 119 в сільських комісіях (соціяльних, мешкальних і т. п.). В цьому році в Сенаті й Парляменті — 11.

*Молодь партії н.-с.***) складає 415 гуртків з 10.625 членами (7.420 хлопців і 3.205 дівчат); відбулось засідань: управ 3.974, членських 4.112, загальних 418; публичних зібрань 196; лекцій 1.175; дебатних вечорів 1.359; освітніх курсів 14;

*) Ці відомості подаються за 1925.—26. рр.
**) Звіт за 1921.—23. р. р.

виставок 22; екскурсій 765; гуртки молоді мають 201 бібл. з 24.178 книжками.

В рямках партії н.-с. сильною організацією є *«Чеськословацька громада урядовців»*. В 1927. р. вона нараховувала 19.666 членів. В 1922.—26. рр. улаштувала 848 зібрань, централя розіслала 25.564 листів.

29.

Аграрна партія.

(Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu).

Про розмах діяльности чеської республиканської хліборобської партії беремо відомості з її звіту за 10 років (1918.—1928.) діяльности (802 стор. 4°).

Всього відбулось віч 625; публичних зібрань 880; улаштовано 202 курсів; лекцій 2.595; 91 екскурс.; 48 нарад; 667 вистав.

Приняго одвідувачів 72.328; написано прохань і скарг 14.328; одіслано листів 73.248; розіслано метеликів 340.000; зроблено інтервенцій до урядових чинників 22.761.

Аграрна партія має надзвичайно багаті технічні засоби для культурної праці: на 1926.—27. рр. вона мала 44 часописів (між ними 6 щоденників); 13 друкарень (9 ротаційних машин, 94 друкарських машин, 39 машин для складання, 125 інш. друкарських машин — разом 467 ріжних друкарських машин).

Валовий прибуток друкарських підприємств виносив (в 1926.—27. рр.) 685.669.221,76 к. ч.; утримується тут 1.797 службовців.

Ця партія надає великої ваги курсам «Вільне сільське навчання»; від 1923.—28. рр. курси відбулись в 27 містах, кількість слухачів була 2.857.

Література:

Almanach české akademie věd a umění, 1926.

Central European press, 1926.

Československý národní komitét pro vědeckou organisaci (ČSKO) (літографований звіт), 1929.

Deset let práce Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu v Československé republice, 1928.

Hajný, Ant., dr.: Ročenka Československé republiky, 1930.

Jubilejní památník Československé strany národně-socialistické 1897—1927.

Masarykův lidovýchovný ústav. Praha 1929.

Matula, Ant.: Lidová výchova v Československé republice.

Mimoškolské práce profesorů československých středních škol. V Praze 1929.

Práce a cíle naší lidové výchovy. Praha 1929.

Rambousek, Ant.: Lidová výchova československá po roce 1914. Praha 1928.

«Sociální práce», ročník IX., 1. dubna 1930, č. 5., 6. a 7.

Statistický přehled o činnosti Čsl. ochotnictva, sdruženého v Ústřední matici divadelního ochotnictva za rok 1923—1928 (літографований звіт).

Statistický přehled Československé republiky, 1930.

Tajemnická zpráva o činnosti Československé strany socialistické v roce 1921—23.

Tučný, Al.: Odborové hnutí Československé obce dělnické v letech 1924—26.

Ústřední škola dělnická v Praze, 1898—1926.

Výroční zprávy Masarykova lidovýchovného ústavu v Praze. O činnosti od 1. ledna do 31. prosince 1929.

«Zájmy pivovarského dělnictva», ročník XXIII., 1929, 20. září, č. 18.

Zprávy Československého národního komitétu pro vědeckou organisaci (zprávy ČSKO), r. III., 1930, X., č. 8.

Zprávy o činnosti Klubu československých turistů.

Zprávy o činnosti Masarykovy akademie práce, 1929.

Zpráva o činnosti Československé sociálně-demokratické strany dělnické v letech 1927—29.

Zprávy Státního úřadu statistického Československé republiky, ročník XI. (1930), č. 3.

Zprávy o činnosti Ústřední školy dělnické za rok 1928.

ЗМІСТ.

Додаток. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДУХОВОЇ ПРАЦІ В Ч. С. Р.

Ц. 10·— Кч.

ВИДАВНИЦТ

«Чесько-Українська Книга» має на складі:

1. M. Omelčenková, Česko-Ukrajinské styky, 40 str. Cena Kč. 3.—.
2. Карель Гавлічек-Боровський, Вибір поезій, перекл. І. Франка, 190 стор., 130 ілюстр., ц. 25 к. ч.
3. Г. Омельченко, Історія тексту й перше («Лішкове») видання поеми Карла Гавлічка-Боровського «Křest sv. Vladimíra», 31 стор., ц. 5 к. ч.
4. Hr. Omelčenko, První tři redakce «Křtu sv. Vladimíra» Karla Havlíčka Borovského, 19 стор., ц. 5 к. ч.
5. Т. Ґ. Масарик, Як працювати, перекл. Г. Омельченка, 120 стор., ц. **10** к. ч.
6. Яків Кухаренко, Твори, 144 стор., 5 ілюстр., ц. 18 к. ч.
7. Г. Омельченко, Я. Г. Кухаренко (Видавництво «Ока»), ц. 2 к. ч.
8. М. Омельченкова, Вибір фаху, з ілюстр., 45 стор., ц. 2 к. ч.
9. Шкільництво на Кубані, 16 стор., з ілюстр., ц. 1 к. ч.
10. Збірник «Хвилі Кубані», 32 стор., з ілюстр., ц. 5 к .ч.

Друкуєтьcя: М. Омельченкова, Т. Г. Масарик, 320 стор. з 70 ілюстр., ц. 35 к. ч.

Склад В-ва: Tchecoslovaquie, Praha-Žižkov, Žerotínova 41. Marie Omelčenková.